Struikel-stenen in Deurne

stadskronieken

HIER WOONDE
REBECCA HILLESUM
GEB. 25.4.1937
GEARRESTEERD 28.8.1942
MECHELEN
1942
AUSCHWITZ
8.9.1942
MARIANNE
GEB. 25.4.
AUSCHWITZ
VERMOORD 8.9.1942
HIER WOONDE
ISAAC COHEN
GEB. 1929
GEARRESTEERD 28.8.1942
GEÏNTERNEERD MECHELEN
GEDEPORTEERD
AUSCHWITZ
VERMOORD 11.9.1942
HIER WOONDE
DINA

Struikelstenen in Deurne is een burgerinitiatief dat groeide na een lezing door Bruno De Wever in buurthuis 't Pleintje in Deurne-Zuid op 6 december 2019.
De Duitse bezetter sloeg met de grootschalige vervolging van Joodse burgers tijdens de Tweede Wereldoorlog hard toe in België. Zeker in Antwerpen, maar ook in Deurne, werden veel Joden het slachtoffer.
Tot nu toe bestond er in de openbare ruimte niets dat herinnert aan deze tragiek, de sporen van de slachtoffers leken uitgewist. Dat ontbreken was ook Bruno De Wever opgevallen en daarom suggereerde hij struikelstenen te leggen voor enkele van de slachtoffers. De 120 mensen die twee uur lang geboeid hadden geluisterd naar Bruno's uiteenzetting over de Jodenvervolging, waren meteen enthousiast. Onze ter plekke samengestelde werkgroep kon aan het werk. De leden waren negen Antwerpenaren, de meesten uit Deurne en allemaal met flink wat jaren op de teller. Toch was die gitzwarte bladzijde uit de geschiedenis van Deurne ons zo goed als onbekend.

Lezend en zoekend in archieven en online kwam de echte omvang van de Jodenvervolging in Deurne almaar duidelijker in beeld. In 1940 woonden bij benadering 500 Joodse mensen in Deurne en voor zover we konden terugvinden kwamen bijna 260 van hen om in Auschwitz of een ander uitroeiingskamp.

We zochten naar nabestaanden of verwanten. Die contacten waren het meest waardevol. Vrijwel iedereen die we contacteerden was aangenaam verrast door dit plotse initiatief. Enkele oudere mensen hadden nog zelf de vervolging meegemaakt. Bij onze contacten waren we heel voorzichtig, maar we konden een emotionele herinnering aan het verleden niet vermijden. Het stelde ons echter gerust dat alle nabestaanden ook erg blij waren dat hun geliefde familieleden niet vergeten werden.

Hoewel al die slachtoffers het verdienen om herinnerd te blijven, was het voor ons burger-initiatief niet mogelijk voor elk van hen een steen te leggen. Dankzij de steun van velen brachten we toch een voldoende groot bedrag bijeen voor de realisatie van meer dan “enkele struikelstenen”.

Wij hadden niet de ambitie om de hele geschiedenis te schrijven van de Tweede Wereldoorlog in Antwerpen of Deurne.

We wilden enkele struikelstenen leggen voor gedeporteerde slachtoffers, het werden er uiteindelijk vijftig. Bij onze zoektocht vonden we veel gegevens terug die we konden vlechten tot coherente verhalen, sommige kort, andere iets langer. Zowat dertig van die verhalen brengen we in deze kroniek samen. Verhalen die allemaal verschillen van elkaar, maar verbonden worden door hun verschrikkelijk noodlot: het gaat over slachtoffers van het racistische en antisemitische naziregime.

Die verhalen zijn niet af, ze zijn onvolledig. “Ondanks alle feitelijke zekerheden en goed onderbouwde hypothesen, blijft een biografie nooit meer dan een versie van een mensenleven. Biografie is een door een touwtje bijeengehouden verzameling gaten”, schreef de Britse auteur Julian Barnes.

In deze Stadskroniek presenteren we een denkbeeldige wandeling door Deurne langs de locaties van de struikelstenen. Je kan deze wandeling ook echt maken. Het kaartje op pagina 94 en 150 kan daarbij een nuttig hulpmiddel zijn.

De nazi's veegden aan alles hun laarzen, wat zouden ze zich bekommeren om gemeentegrenzen? Deurne was eind 1941 opgegaan in Groot-Antwerpen. Toch zochten we alleen in Deurne naar de verhalen. Die beperking hield het zoekwerk beheersbaar. Bovendien waren enkele van onze belangrijkste bronnen beperkt tot Deurne, namelijk het gemeentelijk Jodenregister en de lijst van de politierazzia van 28 en 29 augustus 1942.

Omdat de politie tijdens die oorlogsjaren toch zo'n centrale rol speelde, gaan we ook daarop in. Het verhaal van de politie van Deurne geven we gebald, maar toch voldoende genuanceerd weer. Andere publicaties brengen die geschiedenis uitvoeriger.

De nazi's maakten veel slachtoffers, niet in het minst bij de mensen die niet lijdzaam wilden toekijken hoe vernietigend ze tekeer gingen. Die mensen hebben zich verzet en velen van hen hebben dat met hun leven bekocht. Het verzet komt in deze kroniek alleen aan bod in het kader van de familieverhalen die we brengen.

We willen daarmee helemaal niet tekortdoen aan die moedige mensen, maar hun geschiedenis schrijven zou een inspanning vergen die nog veel groter is dan ons werk met de struikelstenen. En daarmee hadden we onze handen al behoorlijk vol.

Misschien ligt daar wel een uitdaging voor een ander burgerinitiatief? Bovendien kan ook het project van de *Struikelstenen in Deurne* nog worden voortgezet.

Inhoud

Deurne-Zuid

Deurne-Noord

HIER WOONDE
JAN DE RIDDER
GEB. 1902
POLITIEAGENT
WEERSTANDER
GEARRESTEERD 14. 1. 1944
GEDEPORTEERD
BUCHENWALD
MITTELBAU - DORA
VERMOORD

Struikelen over stenen?

Een struikelsteen is een betonnen klinkertje van 10 × 10 centimeter waar bovenop een messingplaatje zit. In dat plaatje is de naam gegraveerd van een slachtoffer van het nationaalsocialisme. Het is een stille getuige in het trottoir voor het huis waar het slachtoffer woonde. Naast de naam staan ook de geboortedatum en de datums van deportatie en overlijden op het plaatje.

Deze kleine monumentjes houden de herinnering levend aan de slachtoffers en ze getuigen waartoe verregaande onverdraagzaamheid kan leiden. De struikelstenen werden bedacht door de Duitse kunstenaar Gunter Demnig. Hij ontwierp zijn eerste struikelsteen in 1995 en nu liggen er al meer dan 80.000, verspreid over vrijwel heel Europa

De nazi's vermoordden Joden, Sinti, Roma, politieke gevangenen, homo's, Jehova's getuigen, personen met een handicap en dienstweigeraars op een industriële schaal. Een struikelsteen schenkt aandacht aan elk slachtoffer. Gunther Demnig maakt op ambachtelijke wijze telkens een unieke steen.

De stenen liggen verzonken in de stoep en laten niemand echt struikelen. Op de vraag waarom Gunter Demnig dan aan de naam Stolperstein (struikelsteen) kwam, citeert hij een student. Toen een journalist vroeg of je over de stenen moest vallen, antwoordde die: "Man fällt nicht über die Stolpersteine, du stolperst mit dem Kopf und dem Herzen." Dat wil zeggen: "Je valt niet over de struikelstenen, je struikelt met je hoofd en je hart."

Het burgerinitiatief *Struikelstenen in Deurne* legt in 2021 struikelstenen in het noorden, centrum en het zuiden van het district. Vijftig in het totaal en op die manier ontstaat een gebroken weg van steentjes waarmee je een stuk van de tragische geschiedenis leert kennen.

Maar de weg kan verder groeien. Wie interesse heeft kan daartoe het initiatief nemen.

Voor wie het hele project van Gunter Demnig op de voet wil volgen:

www.stolpersteine.eu.

HIER WOONDE
MARIANNE HILLESUM
GEB. 25.4.1937
GEARRESTEERD 28.8.1942
GEÏNTERNEERD MECHELEN
GEDEPORTEERD 1942
AUSCHWITZ
VERMOORD 8.9.1942

HIER WOONDE
REBECCA HILLESUM
GEB. 25.4.1937
GEARRESTEERD 28.8.1942
GEÏNTERNEERD MECHELEN
GEDEPORTEERD 1942
AUSCHWITZ
VERMOORD 8.9.1942

HIER WOONDE
HARTOG HILLESUM
GEB. 28.7.1938
GEARRESTEERD 28.9.1942
GEÏNTERNEERD MECHELEN
GEDEPORTEERD 1942
AUSCHWITZ
VERMOORD 8.9.1942

Hoeveel Joden wonen in Deurne?

Het valt niet zomaar in een tabel af te lezen hoeveel Joodse mensen in Deurne wonen ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. De Belgische overheden houden geen gegevens bij over wie Joods is.

De Duitse bezetter denkt daar anders over. De nazi's hebben het op de Joden gemunt en willen weten waar ze wonen, met hoeveel ze zijn en wat ze doen. Daarom legt het Duitse militaire bestuur in oktober 1940 de gemeenten de verplichting op een Jodenregister op te stellen: "Iedere persoon die minstens drie Joodse grootouders heeft is Joods." Bij twijfel wordt ook al wie tot de joodse religieuze gemeenschap behoort, als Jood beschouwd. Alle Joodse burgers ouder dan vijftien moeten op de lijst komen.

Het gemeentelijke Jodenregister van Deurne wordt opgesteld met die definitie binnen handbereik. Een paar voorbeelden:

Op bevel van de *Feldkommandantur* wordt Laurentius Rubenska, een in Antwerpen geboren "handelaar in vleeschmachienen" ingeschreven en hij mag niet worden geschrapt "zoolang dat hij niet bewezen heeft dat zijn moederlijke grootouders geen Joden zijn".

Henri de Rosa wordt geschrapt van de lijst: "vader en grootouders Joden, moeder en grootouders christenen". Zijn vrouw Joanna Mertens is "een zuivere christin" en hoort dus niet op de lijst thuis, evenmin als hun dochter Gerarda de Rosa.

Philip Polk uit de Manebruggestraat 229 laat zich registreren. Zijn vrouw, Jannetje Kruk komt niet op de lijst. Heel waarschijnlijk zijn haar ouders, Pieter Kruk uit Mijdrecht en Jannetje Wit uit Oudendijk, geen Joden. Daarom hoeft ook hun zoon Lode/Louis Polk zich niet te laten registreren.

De gemeente Deurne is er vlug bij om een Jodenregister aan te leggen, de eerste inschrijving gebeurt al op 11 november 1940. De stad Antwerpen begint eraan op 10 december en in Brussel vindt de eerste registratie plaats op 16 december 1940.

Tot 8 januari 1941 registreert Deurne 377 namen, waarvan er 23 worden geschrapt omdat het niet-Joodse mensen betreft die bij vergissing op de lijst komen.

Bijna een kwart van de Joodse mensen is jonger dan vijftien en wordt dus niet in het register opgenomen. Bovendien laten heel wat Joden zich niet registreren, daar kan immers niets goeds van worden verwacht.

Het aantal Joodse burgers dat in het najaar van 1940 in Deurne woont, mag op ruim vijfhonderd worden geraamd. In de Antwerpse regio wonen ongeveer 29.500 Joden.

In 1919, vlak na de Eerste Wereldoorlog, wonen in Deurne 15.337 mensen. Tijdens het interbellum neemt de bevolking spectaculair toe, tot 56.806 in 1940.

Het aantal Joodse burgers maakt toen minder dan 1% uit van de hele Deurnse bevolking. Er is in Deurne geen Joodse wijk. De Joodse gezinnen

	beroep			godsdienst			land		
TOTAAL	DIAMANT	GEEN	ANDER	JOODS	GEEN	ANDERE	NEDER-LAND	POLEN	ANDER
377	110	167	100	204	142	31	250	62	65
%	29,2	44,3	26,5	54,1	37,7	8,2	66,3	16,5	17,2

Inschrijvingen in het Jodenregister van Deurne tot 8 januari 1941

wonen in minstens 64 verschillende straten, bijna gelijkmatig verdeeld over noord, centrum en zuid.

Het is niet fijn om mensen in hokjes te duwen. Toch kunnen cijfers ook helpen een goed beeld te schetsen.

Veel mannen en vrouwen werken in de diamantsector, als zager, kliever, slijper, zetter of diamanthandelaar.

Bij de 167 die geen beroep uitoefenen, zijn veel vrouwen die het huishouden doen en die arbeid wordt niet als beroepsactiviteit beschouwd. Verder zijn er ook heel wat jongeren bij die wel ouder zijn dan vijftien maar nog school lopen.

Bij de mensen met een ander beroep zijn lederbewerkers, handelsreizigers, winkelbedienden, kappers, schoenmakers, bureelbedienden, naaisters. Het opmerkelijkste beroep is dat van schaatsleraar.

Het valt op dat 142 mensen, bijna 38%, aangeeft niet tot een religie te behoren. Uit documenten en getuigenissen blijkt dat veel Joodse burgers in die tijd vrijzinnig zijn. Hun kinderen lopen school in het gemeentelijke onderwijs in Deurne of Antwerpen en ook in vrije katholieke scholen.

In Deurne wonen veel Joodse burgers met de Nederlandse nationaliteit. Dat heeft zeker te maken met inspanningen die de Belgische overheid en de Diamantbewerkersbond doen om na de Eerste Wereldoorlog de diamantnijverheid en -handel opnieuw op gang te krijgen. Een Belgische delegatie trekt daarvoor naar Den Haag, Scheveningen en Amsterdam om Nederlandse diamantbewerkers te overhalen hun professionele toekomst verder in Antwerpen uit te bouwen.

Naast Nederlanders en Polen, migreren mensen uit Duitsland, Tsjechoslovakije, Roemenië en Rusland naar Antwerpen en Deurne. Ook 35 Belgen staan in het Jodenregister.

Naast het Jodenregister dat de Duitse militaire overheid al in oktober 1940 invoert, moeten de Joden zich nog eens laten registreren bij de Jodenraad, officieel de Vereniging van Joden in België. Die verplichting wordt al veel minder opgevolgd: in Deurne schrijven 264 Joodse burgers zich in. Van die 264 mensen worden er 195 gedeporteerd, bijna 74%. Dat is een tragisch hoog cijfer, het Antwerps gemiddelde was 66%.

JODENREGISTER DEURNE (ANTWERPEN)

NATIONALITEIT Nederlandsche GODSDIENST Israëlietsche

1. Naam / 2. Voornaam	3. Geboorteplaats / 4. N° Register en datum	Boek en Blad	1. Burgerlijke stand. / 2. Beroep	Nummer Identiteitskaart / Geldigheidsduur	Verandering binnen de gemeente: Straat	N°	Datum
1. Bonettemaker		B94	1. gehuwd Perels Lea.	N°7715 Deurne	Gallifortlei	161.	
2. Jacob.		F.28051		tot 28-2-1942			
3. Amsterdam 23-11-1883			2. bureelbediende				
4. N°1 11-11-1940.							

DATUM VAN AANKOMST IN BELGIË 1928 Nederland.

Aankomst vorige gemeente	Datum	Vertrek nieuwe gemeente	Datum

(zie keerzijde)

Foto uit het gemeentelijk Jodenregister

Bommen op het vlieg-veld van Deurne

Vroeg in de ochtend van 10 mei 1940 valt het Duitse leger België binnen en overrompelt het land. De *Luftwaffe* speelt een belangrijke rol bij die inval en viseert strategische doelwitten. In Antwerpen zijn dat het vliegveld van Deurne en natuurlijk ook de haven.

Op die eerste oorlogsdag vallen al bommen op het vliegveld van Deurne en de psychiatrische instelling Sint-Amadeus in Mortsel. In de haven treffen de Duitse bommen onder meer de fabriek van Ford Motor Company en de scheepsherstellingswerf Mercantile. Er vallen meer dan vijftig burgerslachtoffers.

Twee argeloze fietsers zijn de eerste burgerslachtoffers in Deurne. Ze liggen aan de Lanteernhofstraat dood naast hun fiets na de Duitse luchtaanval. Nog diezelfde dag vluchten enkele Joodse gezinnen uit Deurne het land uit. De hoeve op de achtergrond werd later door de Duitsers afgebroken voor de uitbreiding van hun basis.

In de Unitas-tuinwijk wonen meerdere Joodse gezinnen. Zonder gevaar is dat niet want met het vliegveld zo dichtbij, zijn Duitsers ingekwartierd in huizen in de wijk.
De struikelstenentocht kan beginnen bij de Oudedonklaan 97. Hier woont het gezin Cohen-Aldewereld.

Familie Cohen-Aldewereld

Isaac Cohen en zijn vrouw Aaltje Van Kolm migreren in 1908 van Amsterdam naar Antwerpen. Isaac is diamantbewerker en hoopt zijn kost te kunnen verdienen in de diamantstad Antwerpen. Een vast inkomen is broodnodig want er zijn vier kinderen groot te brengen: Samson, Coenraad en de tweeling Martha en Eliazer.

In het voorjaar van 1937 zijn hun kinderen het nest uitgevlogen. Isaac en Aaltje gaan kleiner wonen in de Boekenberglei 162 in Deurne, dicht bij hun zonen. Eind 1940 laten ze zich gehoorzaam inschrijven in het Jodenregister van Deurne. In mei 1941, midden in de oorlog, verhuizen ze naar de Pretoriastraat in Berchem. Misschien doen ze dat wel noodgedwongen, want door de anti-Joodse maatregelen raakte Isaac zijn werk en inkomen kwijt. Isaac en Aaltje moeten aankloppen bij de COO, de Commissie van Openbare Onderstand. Nauwelijks een maand later trekken ze terug naar hun beider geboortestad Amsterdam. Wellicht proberen ze daarmee aan de groeiende Jodenvervolging te ontsnappen. Op 14 april 1941 barst, na een vertoning van de haatdragende en zeer opruiende film *Der ewige jude*, een georkestreerde pogrom los: de Antwerpse *Kristallnacht*. Een opgehitste bende trekt een spoor van vernieling door de Joodse wijk. Vanzelfsprekend gaat dat als een schokgolf door de Joodse gemeenschap. Ook Isaac en Aaltje trekken hun conclusies. Amsterdam blijkt al evenmin veilig voor hen. In 1943 worden ze opgepakt en gedeporteerd naar Sobibor. Ze keren niet terug uit dat uitroeiingskamp.

Net als zijn vader wordt Samson Cohen diamantslijper. In 1928 trouwt hij met de eveneens Joodse Catharina Aldewereld. Hun twee kinderen worden geboren in Borgerhout, Isaac (Jackie) in 1929 en Betsie in 1934. Samson blijkt een voortreffelijke zanger. In de periode 1937-1939 doet het NIR, Nationaal Instituut voor de Radio-omroep, regelmatig een beroep op hem als koorzanger bij de uitvoering

van Joodse liederen. Die liveoptredens zorgen voor een welkome aanvulling bij het gezinsbudget. De oorlogsdreiging maakt aan dit mooie verhaal abrupt een einde. In het najaar van 1939 wordt de 35-jarige Samson gemobiliseerd voor het Nederlandse leger. Als er opnieuw oorlog van zou komen, hoopt Nederland neutraal te blijven, net zoals in de Eerste Wereldoorlog. Maar het Duitse leger valt op 10 mei 1940 niet alleen België binnen, ook Nederland wordt onder de voet gelopen. Daags na het vreselijke bombardement op Rotterdam capituleert het land op 15 mei 1940 en kan Samsom terug naar huis. Het is een terugkeer vol onzekerheid en angst.

Vanuit Amsterdam maakt vader Isaac Cohen zich ernstig zorgen om het gezin van zijn zoon in Antwerpen en schrijft een brief naar de Vereniging van Joden in België om nieuws over hen te krijgen. Isaac Cohen weet niet wat met zijn familie is gebeurd. Hij schrijft zijn brief twee weken nadat zijn schoondochter Catharina en zijn twee kleinkinderen gedeporteerd zijn naar Auschwitz.

Catharina, Jackie en Betsie worden thuis in de Oudedonklaan 97 opgepakt bij de politierazzia in de nacht van 28 op 29 augustus 1942. Ze zitten tien dagen gevangen in de Dossinkazerne voor ze op 8 september op hun dodelijke reis vertrekken. Transport VIII komt in het uitroeiingskamp aan op 10 september. Een moeder met twee jonge kinderen heeft geen schijn van kans om in het kamp door de selectie te raken. Ze worden onmiddellijk na aankomst vermoord. Dr. Kremer, SS-dokter in Auschwitz, doet de selectie. Voor hem is dat bijna routine geworden, hij besteedt er slechts één regeltje aan in zijn dagboek. Catharina, Jackie en Betsie worden naar de twee eerste gaskamers van Birkenau gebracht, de zogenaamde *Bunkers*.

Samson Cohen is al in juli 1942 opgeroepen om in Noord-Frankrijk te gaan werken voor de *Organisation Todt*. De nazi's hebben veel Joodse dwangarbeiders nodig voor de bouw van de *Atlantikwall*. Na enkele maanden hard labeur worden ook die dwangarbeiders gedeporteerd.

Aan den Joodsche Raad te Antwerpen

Myne Heeren
Myn Zoon S. Cohen
Oudendoncklaan 97
district Deurne Z
Antwerpen
Moest naar een Werkkamp in Frankryk
en myne Schoondochter Katterin Cohen
Aldenzereld en hun 2 kinderen Jackie en Bettie
moesten het land verlaten waar na toe
is my onbekend nu vraag ik aan de Joodsche
Raad Antwerpen of het de Heeren bekend is
waar of Ze op het oogenblik vertoeven en
Zoo ja of Ze my dan mogen schryven
of ik hun kan schryven? Zoo ja langs
welke Zyde

In de hoop een Gunstig antwoord
van u te moge ontvangen
Met de Meeste hoog achting

J. Cohen
Govert flinckstraat 197 huis
Zuid
22-9-42 Amsterdam
Nederland

Wanneer Samson naar de Dossinkazerne in Mechelen wordt gevoerd, weet hij niet dat zijn vrouw en kinderen al omgebracht zijn. De 38-jarige diamantair wordt zelf op 31 oktober 1942 met transport XVII naar Auschwitz gedeporteerd. Op 3 november selecteren de nazi's hem voor dwangarbeid. Hij overlijdt in het kamp op 1 december 1942.

De broers en de zus van Samson

Samson Cohen is de oudste van vier. Zijn ouders worden vermoord in Sobibor, hijzelf en zijn gezin komen om in Auschwitz. Zijn broers en zijn zus weten te ontkomen aan de Jodenvervolging.

Coenraad treedt in de sporen van zijn vader en oudste broer, ook hij wordt diamantslijper. In zijn vrije tijd is hij een verdienstelijk voetballer bij Tubantia FC, een ploeg die begin jaren 30 in eerste afdeling speelt. In 1937 trouwt hij met Anna Sipora Vieyra en het jonge koppel woont in de Jozef Verbovenlei in Deurne.

Al kort na het begin van de oorlog trekken Coenraad en Anna weg. Als de politie navraag doet naar hen, verklaren buren dat ze in 1940 vertrokken. "Gezien de oorlogsomstandigheden en vooral de Jodenvervolging, hebben ze de vlucht genomen naar Afrika." Eind 1945 verblijven ze daar nog steeds, zo krijgt kwartieragent Aloïs De Meyer, te horen van hun vroegere buren.

Bij het begin van de oorlog wonen ook Eliazer Cohen en zijn vrouw Tilly Zwartverwer in Deurne. Na het overlijden van de vader van Tilly komt haar moeder Frieda Kanter bij hen inwonen. De ganse familie "zit in de diamant", Eliazer als diamantzager. Ze duiken alle drie onder en op 16 december 1941 schrapt Deurne hen uit het bevolkingsregister: ze hebben hun woonst verlaten zonder een nieuw adres achter te laten. In december 1945 maakt de gemeenten de schrapping ongedaan en schrijft hen opnieuw in op het adres Menegemlei 80, alsof ze er nooit zijn weggeweest.

Martha Cohen, de tweelingzus van Eliazer, gaat in 1936 haar man, de Nederlandse koopman Salomon Glazer, achterna naar Zandvoort. Salomon wordt gearresteerd en gedeporteerd naar Sobibor waar hij wordt vermoord in april 1943. Martha kon ontkomen aan een arrestatie en na de oorlog woont ze lange tijd in Zweden. In 1965 keert ze terug naar Nederland en overlijdt in Amstelveen in 2003, 95 jaar oud.

De zussen van Catharina

Catharina Aldewereld heeft twee zussen, Sophia en Henrica. Sophia is de oudste en wordt al jong weduwe, haar man sterft in Rotterdam op 36-jarige leeftijd. Zij wordt in 1943 opgepakt en gedeporteerd naar Sobibor waar ze in 1943 wordt vermoord. De jongere zus Henrica is in Brussel getrouwd met Abraham Werkendam. Zij overleven de oorlog en blijven in Brussel wonen. Henrica sterft in 1986. Hun dochter Lydia Feingersh-Werkendam migreert naar Israël en wordt daar een befaamde danslerares.

Louisa Swaap & Edmundus Verdurmen

Op nummer 145 in de Oudedonklaan woont de Joodse Louisa Swaap samen met haar niet-Joodse man Edmundus Verdurmen. Ze nemen op 15 januari 1940 hun intrek in een spiksplinternieuwe woning in de nieuw aangelegde Unitaswijk. Het koppel is amper drie jaar getrouwd en pas vanuit het Nederlandse Leiden naar België gemigreerd als Louisa in augustus 1942 wordt opgepakt.

Edmundus is een gepensioneerde onderwijzer. Hij verliest zijn eerste vrouw in 1936 en hertrouwt drie jaar later met Louisa. Hij is dan al 64 jaar en zij 49. Louisa werkt haar ganse leven in het tandartskabinet van haar vader te Amsterdam. Vader Zacharias Swaap is tandarts, de zonen Hijman, Samuel en Willem tandtechnici, en de dochters Rozetta, Marianna en Louisa tandartsassistentes. Louisa en Edmundus zijn beiden kinderloos. Het koppel denkt zijn oude dag te komen slijten in het rustige Deurne, waar op de vroegere kasteeldomeinen Oude en Nieuwe Donk een nieuwe woonwijk is verrezen. De geschiedenis beslist er anders over. Edmundus heeft een behoorlijk staatspensioen. Vanuit Leiden geeft hij opdracht aan de bekende bouwmeester Gerard Traets om een tweegezinswoning te bouwen.

Louisa Swaap
Rotterdam, 18 juli 1890
Auschwitz, 11 september 1942

Die verrijst op een perceel grond dat Edmundus een maand voor zijn huwelijk met Louisa koopt van de eigenares van de naburige villa Paulina-Maria op het Eksterlaar, die haar tuin deels verkavelt. Traets woont zelf in deze villa, zodat hij de bouwwerken gemakkelijk kan opvolgen. De woning vertoont enkele typische Nederlandse kenmerken die wellicht op vraag van Edmundus en Louisa zijn geïntegreerd. Het kwartier op de eerste verdieping, dat ze verhuren, is bereikbaar via een afgescheiden inkomhal met een aparte voordeur. Een derde deur aan de voorkant geeft toegang tot de kelder als fietsenberging en met achteraan een trap naar de tuin.

Op 7 februari 1940 krijgen Louisa en Edmundus van de Belgische overheid hun *Bewijs van inschrijving in het Vreemdelingenregister*, een soort identiteitskaart voor vreemdelingen. Op 2 december 1940 laat Louisa zich inschrijven in het Jodenregister van Deurne waarbij ze laat optekenen dat ze niet godsdienstig is. Ze wordt geregistreerd als nr. 309.

Net zoals Catharina Aldewereld en haar twee kinderen uit nummer 97, wordt Louisa in de nacht van 28 op 29 augustus 1942 thuis, in haar eigen woning, opgepakt bij een razzia van de Deurnse politie. Ze wordt afgevoerd naar de plaatselijke cinema Plaza in de Gallifortlei, die speciaal voor dit doel is opgeëist. Daar wordt ze overgedragen aan de Duitse *Sicherheitspolizei* (Sipo-SD). Louisa's arrestatie is enigszins verwonderlijk gezien haar huwelijk met een niet-Joodse man. Personen uit een gemengd huwelijk zijn immers volgens de Duitse verordeningen vrijgesteld van deportatie. De volgende dag wordt Louisa overgebracht naar de kazerne Dossin te Mechelen, waar ze geregistreerd wordt voor het VIIIste transport naar het vernietigingskamp Auschwitz. Het VIIde transport, waarvan het vertrek is voorzien op 1 september, is reeds volzet. Op de lijst van 29 augustus 1942 voor het VIIIste transport staat Louisa vermeld als nr. 218. Een trein met duizend Joden, waaronder Louisa, vertrekt op 8 september 1942 vanuit Mechelen en komt twee dagen later aan in het uitroeiingskamp Auschwitz-Birkenau. Waarschijnlijk wordt Louisa meteen bij aankomst naar de gaskamers gestuurd.

In januari 1943 krijgt Edmundus het bezoek van de Deurnse adjunct-politiecommissaris Frans Versmissen die een verslag dient op te stellen over zijn levensomstandigheden als alleenstaande echtgenoot.

Edmundus gaat er aanvankelijk van uit dat zijn echtgenote zou terugkeren, eens haar "verplichte tewerkstelling" in Duitsland voorbij zou zijn. "Arbeitseinsatz" staat er immers gestempeld op haar fiche opgemaakt door de Sipo-SD. Na het einde van de oorlog in Europa in mei 1945 begint Edmundus zich "bijzonder ongerust" te maken omdat Louisa niet weerkeert. Hij schrijft op 14 mei 1945 om inlichtingen naar het Belgisch Commissariaat voor Repatriëring, afdeling Politieke Gevangenen. Dat bezorgt hem op 25 mei een standaardantwoord waarin hem wordt aangeraden zijn verzoek te herhalen indien de "weggevoerde" binnen de maand nog niet is teruggekeerd. Edmundus doet dit op 28 juni 1945 en informeert daarbij naar eventuele getuigen.

In september 1945 verspreidt het Belgisch Commissariaat voor Repatriëring via de kranten een "STEEKKAART voor het opzoeken der Vermisten", die uitgeknipt en ingevuld moet worden teruggestuurd naar het Commissariaat.

Binnen de week komen er 25.000 ingevulde fiches toe in Brussel, waaronder ook deze van Edmundus.

Hij blijft brieven schrijven naar het Commissariaat, dat hem op 9 december 1946 de naam bezorgt van iemand die ontsnapt was uit het transport waarmee Louisa is weggevoerd.

Het verlies van zijn echtgenote vreet aan Edmundus gezondheid. Op 19 februari 1947 - 4,5 jaar na de deportatie van Louisa - verlaat hij zijn woning te Deurne om zich te vestigen in Wachtebeke/Overslag, in het Belgisch gedeelte van zijn geboortedorp. Hij vindt er onderdak bij zijn neef Emiel August De Nijs.

BELGISCH COMMISSARIAAT VOOR REPATRIEERING

STEEKKAART

voor het opzoeken der Vermisten

in te vullen voor iederen persoon die, ingevolge den oorlog, naar het buitenland werd gezonden en nog niet naar het vaderland is teruggekeerd.

Alleen de personen voor dewelke een vragenlijst ingevuld werd, zullen opgespoord worden.

EEN ENKELE VRAGENLIJST PER VERMISTE. — EEN ENKELE VERMISTE PER VRAGENLIJST. — INVULLEN IN GEDRUKTE HOOFDLETTERS, ZOO MOGELIJK MET ANILINEPOTLOOD.

Deze vragenlijst, behoorlijk ingevuld volgens de aanduidingen, die langs de Belgische radio zullen gegeven worden op Zondag, 30 September, te 13 en 19 uur, Maandag, 1 October, te 7 uur en Dinsdag, 2 October, te 22 uur, moet uitgeknipt en onmiddellijk teruggestuurd worden, ONDER NIET GEFRANKEERD GESLOTEN OMSLAG AAN VOLGEND ADRES : REPATRIEERING - BRUSSEL, met INDIEN HET MOGELIJK IS, EEN FOTO VAN DEN VERMISTE.

De verzendingen worden na den 3n October niet meer aangenomen.

UIT TE SNIJDEN

Aanvraag voor inlichtingen of tot repatrieering van :

1. Naam : Swaap
   Voornamen : Louise
   Geboren den 16 ... 1890 te Rotterdam
   Nationaliteit Nederland
   Gebeurlijk aangenomen naam (namen) : ...
2. Laatste adres in België : Deurne-Zuid Oude Doncklaan 145
3. Laatste bekomen inlichtingen van Mechelen
   den 29/8 en 7/9 onder stamnummer ...
   Overgemaakt door Post
3.a Indien overlijden, door wie(n) gemeld ? ...
   Gebeurlijke bewijzen ...
4. Categorie (de onnoodige vermeldingen doorhalen) : ~~1) Krijgsgevangene~~ ; 2) Politieke gevangene ; ~~3) Vrijwillige arbeider~~ ; ~~4) Weggevoerde arbeider~~ ; ~~5) Vrijwillige uitgewekene~~.

Deze aanvraag is ingediend door :

1. Naam : Verduurmen
   Voornamen : Edmundus
   Nationaliteit Nederland
2. Adres : Deurne Zuid Oude Doncklaan 145
3. In verhouding tot den Vermiste is U Echtgenoot

Handteekening : E. Verduurmen

Volgens briefwisseling van Emiel aan het gemeentebestuur van Deurne, verkeert Edmundus in een wankele gezondheid en lijdt hij aan geheugenverlies.

Op 12 september 1947 dient Edmundus een aanvraag in tot het bekomen van de titel van Politieke Gevangene voor Louisa. Omdat hij niet meer in staat is zijn zaak te behartigen, stelt hij zijn neef Emiel aan als zijn gevolmachtigde die de verdere behandeling op zich neemt. Nog voor een beslissing valt over de aanvraag, overlijdt Edmundus op 5 januari 1949, op 74-jarige leeftijd. In 1953 wordt de aanvraag afgewezen, Louisa krijgt postuum niet de titel van Politieke Gevangene en evenmin het statuut omdat ze geen Belgische is. Deze beslissing wordt in beroep bevestigd.

De familie Swaap in Nederland wordt eveneens zwaar getroffen. De (schoon)zussen en (schoon)broers van Louisa worden vermoord in Auschwitz, Sobibor of "ergens in Midden Europa". Alleen haar broer Samuel weet te ontkomen. Verschillende neven en nichten van Louisa delen het lot van hun ouders.

Op 2 januari 1953 verklaart de rechtbank van Antwerpen dat Louisa is overleden op 11 september 1942. De nazi's hebben grote delen van het kamp vernietigd in een poging hun misdaden te verhullen. Daardoor is over Louisa niets terug te vinden in wat nog rest van de archieven van Auschwitz. Louisa is letterlijk in rook opgegaan, zonder enig spoor na te laten. Ook zij verdient om herinnerd te worden met een struikelsteen.

3

Familie Vieyra

Het Eksterlaar 23 is een breed pand met zes appartementen tegenover de Unitas-tuinwijk. Bij de politierazzia in de nacht van 28 op 29 augustus 1942 worden in dit huis minstens tien Joodse burgers opgepakt. Twee maanden voordien worden al drie andere bewoners opgeëist om dwangarbeid te verrichten in Noord-Frankrijk.

Vader Mordechai Vieyra woont hier, zijn vrouw Judith Hangjas is in 1937 overleden. Ook twee van hun kinderen wonen elk met hun gezin in een van de appartementen. Rebecca Vieyra woont er met haar man Isidor Fransman. David Vieryra leeft er met zijn vrouw Jannette Plas met hun twee kinderen: Esther, net geen zes als ze wordt opgepakt, en Maurice die amper vier jaar oud is. Ook vader Mordechai Vieyra wordt bij die razzia opgepakt, maar hij wordt vrijgelaten wegens zijn hoge leeftijd. Commissaris Robert Hendrickx laat na de razzia van 28 en 29 augustus meteen een lijst opstellen. Er worden 133 Joodse burgers opgepakt, onder wie de vier Joodse gezinnen die in hetzelfde gebouw

David Vieyra
Antwerpen, 25 september 1909
Auschwitz, 11 september 1942
handelsreiziger
nr. 222 transportlijst 29 augustus 1942

Isidor Fransman
Amsterdam, 9 maart 1904
Auschwitz, 4 november 1942
handelaar in rijwielartikelen
nr. 119 transportlijst 31 oktober 1942

Rebecca Vieyra
Amsterdam, 27 juli 1907
Auschwitz, 11 september 1942
diamantmakelaarster
nr. 226 op de lijst van transport VIII

op het Eksterlaar 23 wonen: Fransman-Vieyra, Vieyra-Plas, Diamant-Walvisch en Katz-Lachs.

Rebecca, David, Jannette, Esther en Maurice worden naar cinema Plaza gevoerd en in de namiddag van die noodlottige 29ste augustus met vrachtwagens naar de kazerne Dossin gebracht. Van daar worden ze met het transport VIII op 8 september 1942 naar het uitroeiingskamp Auschwitz-Birkenau gedeporteerd. Allemaal worden ze daar vermoord.

Isidor Fransman is voordien al opgeroepen om dwangarbeid te gaan verrichten in het noorden van Frankrijk. Hij wordt eind oktober 1942 gedeporteerd met transport XVII en begin november in Auschwitz vermoord.

Mordechai Vieyra, zijn andere dochter Rieke, haar man Hijman Salomon en hun kinderen, kunnen eind 1943 even onderduiken bij Jos Veerman. Die laatste is politieagent in Deurne en lid van het verzet. Jos Veerman maakt enkele notities over zijn herinneringen aan de familie Salomon.

De Joodse familie Salomon

"Op 11 oktober 1943 om 9.15 uur belt er een groep mensen aan. Mijn vrouw Cieke opende de voordeur waarop onmiddellijk een man knikte en zonder iets te zeggen met zijn hoofd naar de familie teken deed. Cieke had het onmiddellijk begrepen en liet deze mensen binnen.

Het betrof een man van de Witte Brigade (een verzetsgroep in de zomer van 1940 opgericht door de Antwerpse onderwijzer Marcel Louette) en een familie, bestaande uit een grootvader, vader, moeder, twee dochters en een zoontje. Ze hadden een onderduikadres nodig en zouden na een dag of tien terug worden opgehaald om verder langs de vluchtroute te reizen.

Jannette Vieyra
Amsterdam, 22 augustus 1905
Auschwitz, september 1942
nr. 223 transportlijst 1942

Esther Vieyra
Antwerpen, 12 oktober 1936
en broer
Maurice Vieyra
Antwerpen, 20 mei 1938.
Broer en zus worden nummer 224 en 225 op de transportlijst 29 augustus 1942. Ze worden vermoord in Auschwitz op 11 september 1942.

Het betrof de Joodse familie Salomon. We moesten ze van valse identiteitspapieren en documenten voorzien. Als familienaam gaven we ze de naam Spoelders. De kinderen kregen de namen Henri, Beatrijs en Gaby. Gezien het plaatsgebrek huisvestten we de grootvader bij mijn schoonzuster Rie, die naast de deur in pand 57 woonde. De kinderen konden naar de school Immaculata gaan in de Van Dornestraat. Alles liep voorspoedig totdat enkele dagen later de vader een natuurlijke dood stierf. Naast het leed van de familie, zaten wij natuurlijk met een gigantisch probleem. Wat te doen met het stoffelijk overschot?

Na spoedberaad met Albert Spitaels en André Hermans (twee andere Deurnse politieagenten die lid zijn van het verzet) besloten we juffrouw Boon in te schakelen. Juffrouw Boon werkte als verpleegster-vroedvrouw aan de Commissie van Openbare Onderstand en had de permissie om zich na spertijd op straat te begeven. Zij is het stoffelijk overschot met een triporteur, een soort bakfiets, komen ophalen. We hadden eveneens afspraken gemaakt met onze leden die werkzaam waren op de begraafplaats Sint-Fredegandus op de Lakborslei om de nodige schikkingen te treffen. Dat dit een delicate en zeer gevaarlijke operatie was, hoef ik niet te vertellen. Dit alles gebeurde zonder registratie en zonder enig spoor achter te laten. De Joodse grootvader werd in een bestaand graf bijgezet.

Na enige dagen kwam men de Joodse familie ophalen om ze verder langs de vluchtroute te sturen. Cieke voorzag ze nog van het nodige proviand en weg waren ze. Later heb ik vernomen dat ze veilig en wel Zwitserland hebben bereikt, waar ze de oorlog hebben uitgezeten. Na de oorlog zijn ze in de Provinciestraat in Antwerpen gaan wonen. We hebben nooit meer contact gehad."

Zo herinnert Jos Veerman zich zijn geschiedenis met de familie Salomon-Vieyra. Ben Michiels, een kleinzoon van Jos Veerman, schrijft met de notities en mondeling overgedragen verhalen van zijn grootvader diens levensverhaal in het boek *Bruine Suiker*, waaruit deze passage is overgenomen.

"Later heb ik vernomen dat ze veilig en wel Zwitserland hebben bereikt"

Tijdens onze zoektocht naar overlevenden of verwanten van de slachtoffers, kunnen we Catharine Salomon contacteren. Ze is de dochter van Rieke Vierya en Hijman Salomon. Catharina vertelt spontaan over het onderduiken bij Jos Veerman en de vlucht naar Zwitserland. Tot in de details stemt haar verhaal overeen met het relaas van Jos Veerman. Ze is hem nog altijd dankbaar. Heel opvallend ook, aan de telefoon maakt Catharina zich bekend als "Gaby", haar schuilnaam tijdens haar ondergedoken bestaan in 1943.

Jos Veerman, politieagent in Deurne en ook lid van de Witte Brigade (Fidelio)

Jos Veerman groeit op in de Antwerpse Sint-Andrieswijk, de parochie van miserie. In 1929 trouwt hij met Lucia – Cieke – Tijck en eind dat jaar wordt hun eerste dochtertje geboren. Het gezin verhuist naar de Meeuwenhoflei in Deurne. Jos en Cieke kopen daar een Confortawoning. Ze wonen in nummer 55 en de zus van Cieke in 57. Het is pand heeft twee voordeuren. De ene leidt naar de eerste verdieping en een kelderkeuken. De andere woning bestaat uit een tussenverdieping en ook een kelderkeuken. Elk huis heeft een tuintje. Het is in die woningen dat de familie Salomon even kan onderduiken. In 1934 komt Jos Veerman bij de politie van Deurne. In de loop van de oorlog sluit hij zich aan bij het verzet. In 1943 is bijna de helft van het korps lid van de Witte Brigade (Fidelio). Hij is een van de 43 agenten die begin 1944 door de Duitsers worden aangehouden en gedeporteerd naar het kamp Gross Rosen en later naar Dora. Jos Veerman overleeft het gruwelijke kampleven samen met nog zeven andere politieagenten.

4

Familie de Groot-Jacobs

Louis de Groot en zijn broer Abraham lopen op 3 maart 1943 ogenschijnlijk onschuldig te wandelen in de Segherslaan in de Brusselse gemeente Koekelberg. Ze passeren het nummer 80, waar de collaborerende rijkswachtkolonel Van Coppenolle woont. Daags voordien is daar een mislukte aanslag gepleegd en daarom wordt het huis extra bewaakt. In de ogen van enkele gendarmes in burger is het flanerend gedrag van Louis en Abraham verdacht en ze pakken hen op.

Louis en Abraham hebben heel goed gemaakte maar wel valse papieren op zak. In het commissariaat van Koekelberg denken de ondervragende agenten "Louis Grooten" en "Albert Brinkman" voor zich te hebben. Toch menen de agenten dat er iets niet pluis is, want Louis en Abraham worden opgesloten; volgens het p.v. worden ze verdacht "van vervalsching en gebruik er van".

Op 11 maart 1943 schrijft Louis een brief naar zijn advocaat in de Waterloolaan in Brussel. Hij en zijn broer zitten in de gevangenis van Vorst en Louis gaat ervan uit dat ze niet vrijkomen zonder hun identiteit prijs te geven: "(...) Daar wij van mening zijn, dat de waarheid slechts onze straf kan doen verminderen, deelen wij U mede, dat onze juiste namen zijn: de Groot Abr. en de Groot Louis (...)" Tot dan blijft de echte identiteit verborgen. De tien dagen dat de politie in het duister tast zijn belangrijk voor de familieleden. Die krijgen zo de tijd om onder te duiken, met succes ook want geen van hen wordt opgepakt.

Even terug in de tijd. Het is vroeg in het voorjaar van 1943 als bij de Unitaslaan 15 een camionette voorrijdt. Louis de Groot en zijn vrouw Wilhelmina Jacobs zoeken het hoogstnodige bijeen en maken zich met hun twee zoontjes, Ronald en Jacques-Richard, uit de voeten. Hun plekje in Deurne is te onveilig geworden. Weinigen in de buurt, de mooie tuinwijk naast het Boekenbergpark, weten dat het gezin de Groot-Jacobs Joods is. Namen en manier van doen van het gezin laten dat helemaal niet vermoeden. Helemaal ongemerkt verloopt het vertrek niet. De zevenjarige Piet Gillard staat ernaar te kijken en Ronald wuift nog lachend naar hem, alsof hij maar voor eventjes vertrekt en al vlug terug zou

Louis de Groot
Amsterdam 4 november 1912
diamantslijper / handelsreiziger

Abraham de Groot
Antwerpen 21 mei 1907
diamantslijper / handelsreiziger

komen. Piet en Ronald kennen elkaar goed, ze wonen amper vier huizen van elkaar. Bovendien gaan de beide jongens naar dezelfde school in de Sint-Rochusstraat. Een buurvrouw van het vlakbij gelegen Adelbert Kennisplein weet blijkbaar toch dat het een Joods gezin is. Bij het vertrek schimpt ze naar Wilhelmina en spuwt zelfs op haar. Louis, Wilhelmina en de kinderen vertrekken naar Brussel, naar een geheimgehouden schuiladres. Hoewel ze ingeschreven zijn in het Jodenregister gaat de grote politierazzia van 28 en 29 augustus 1942 aan hen voorbij. Ze nemen wel hun voorzorgen en laten valse paspoorten maken op een Brussels adres waar ze waarschijnlijk nooit verblijven. Louis wordt *Louis Grooten*, Wilhelmina krijgt de familienaam *Bultynck*.

De Sipo-SD wordt ervan op de hoogte gebracht dat twee Joden met valse documenten in de gevangenis van Vorst zitten. Op 15 maart krijgt de gevangenisdirectie het bevel Louis en Abraham over te brengen naar de Louisalaan 453 en dat is slecht nieuws.

Van de Louisalaan worden Louis en Abraham overgebracht naar de Dossinkazerne voor deportatie naar Auschwitz. Ze zitten in dezelfde wagon van het XX^{ste} transport dat op 19 april 1943 vertrekt naar het uitroeiingskamp. De nazi's dwingen Louis in de meer dan ondankbare rol van "politieagent" van zijn wagon en hij krijgt een rode band om de arm. Hij wordt nog eens duidelijk gemaakt dat iedereen van de wagon zal worden doodgeschoten als ook maar iemand het aandurft te ontsnappen. Bij de vorige transporten hielden de nazi's de schijn nog wat op en gebruikten ze wagons voor

Louisalaan 453

Joodse burgers, verzetslui en andere groepen op wie de nazi's jacht maken, kunnen de chique Louisalaan in Brussel best mijden. Op enkele van de mooiste en grootste panden hebben de nazi's beslag gelegd voor hun hoofdkwartier van de gevreesde Gestapo.

De *Résidence Belvédère* op nummer 453 is een modernistisch appartementsgebouw van twaalf verdiepingen, in 1937 opgetrokken naar een plan van architect Sta Jasinski.

Niet zozeer de riante appartementen worden gevreesd, wel het ondergrondse deel van het gebouw. Het geheel van de kelders getuigt nog altijd van de onmenselijke perversie van het naziregime. In de cellen tekenen of schrijven de gevangenen boodschappen of krassen die in het pleisterwerk. Die kelders met de cellen en hun getuigende berichten zijn een gedenkplaats die sinds 14 januari 2016 beschermd is.

personenvervoer, derde klas weliswaar. Uit die wagons konden echter nog heel wat gevangenen ontsnappen en daarom gebruiken ze voor het XX[ste] transport veewagens. Bij het instappen in Mechelen raken heel wat mensen in paniek, getuigt Louis. Kunnen ze ontsnappen uit de trein? Kan de deur van binnenuit worden opengemaakt? Louis ziet het verluchtingsrooster boven in een zijwand en hij denkt dat wel te kunnen loswrikken. Maar Louis en zijn broer hebben schrik, ze horen schoten en weten dat er op het dak twee Duitsers zitten met mitrailleurs. Breken ze het rooster open of slagen ze er toch in de deur te openen? Als de trein, die al een flinke vaart maakt, voorbij een beschuttend heuveltje rijdt, springen Abraham, Louis, twee jonge mannen en een jong meisje van de trein. Hun vrijheid tegemoet.

Er blijft nog een intrigerende vraag onbeantwoord. Wat doen Louis en Abraham op 3 maart 1943 vlakbij het huis van Van Coppenolle, bovendien daags nadat daar een aanslag werd gepleegd?

Hebben Louis en Abraham contact met het verzet en gaan ze even poolshoogte nemen om nadien verslag uit te brengen aan de aanslagplegers?

Op de transportlijst staan ze in de rij net voor partizaan Sandor Weisz, een oudgediende van de Spaanse burgeroorlog. Samen ontsnappen ze uit hun treinwagon. Berust het gewoon op toeval?

Louis de Groot, Wilhelmina Jacobs en hun kinderen overleven de oorlog. De draad van het gewone leven terug opnemen blijkt toch niet zo eenvoudig. De jaren meteen na de bevrijding, woont het gezin afwisselend in Engeland en België op wisselende plaatsen. De ferryboten van en naar Oostende, kennen voor Louis en Wilhelmina geen geheimen meer. Uiteindelijk trekken ze naar Canada waar ook hun jongste zoon Jacques-Richard woont.

Valse papieren

Het aannemen van zijn valse identiteit als weduwnaar van Frederike Van Dam, valt Abraham ongetwijfeld zwaar. Hij is immers getrouwd met Betje Abas die in augustus 1942 wordt

gedeporteerd naar Auschwitz. Betje Abas wordt vermoord in Auschwitz-Birkenau in januari 1943.

Misschien vreest Abraham al bij haar vertrek het ergste, maar hij blijft in het ongewisse over het lot van zijn vrouw. Abraham heeft een zoontje en hij moet dus wel een geloofwaardige uitleg kunnen geven over de afwezigheid van zijn moeder, zonder daarbij zijn Joodse afkomst bloot te geven.

De verhullende identiteitspapieren van Louis en Abraham worden gemaakt door Emmanuel Bellekens, een bediende op het gemeentehuis van Brussel. De job van Emmanuel is bijna ideaal om met echte documenten toch valse papieren te maken. Helaas overspeelt hij zijn hand. Hij loopt tegen de lamp en wordt in de gevangenis opgesloten. Emmanuel stelt veel valse papieren op, maar omdat hij niet uit winstbejag handelt, laat de onderzoeksrechter hem toch voorwaardelijk vrij.

De Joden gebruiken een valse identiteit om zo aan de nazi's te ontkomen, maar ze hebben de valse papieren ook nodig om aan rantsoenkaarten te geraken. Met hun papieren krijgen Louis en Abraham hun ravitailleringskaarten. Ze zijn voor hun bevoorrading ingeschreven bij kruidenier Vande Velde op het Sint Lambertusplein.

Louis en Abraham kennen Emmanuel Bellekens niet, ze kregen hun documenten van een tussenpersoon. Ze komen wel te weten dat Emmanuel was gearresteerd en dat was voor hen de reden om te verhuizen, zo verklaren ze zelf op 12 maart 1943.

Bellekens maakt van zijn voorlopige vrijheid wellicht gebruik om onder te duiken, alleszins wordt hij niet opnieuw gearresteerd. Zijn vrouw of vriendin, Basza Farkas, in 1921 geboren in Tsjechoslowakije, vlucht van België naar Zwitserland. Ze steekt de grens over in Genève en identificeerde zich als *Baza Bellekens-Farkas*. Op 2 mei 1944 bevalt ze in Lausanne van haar dochter Lily.

Na de oorlog woont en werkt het gezin Bellekens-Farkas in Brussel.

Transportlijst XX

Er is iets aan de hand met de lijsten voor het transport XX. Louis en Abraham de Groot worden geregistreerd als nummers 360 en 361 op een lijst met als datum 29 januari 1943. Op dat ogenblik zouden ze dus al vastgehouden zijn in de Dossinkazerne in afwachting van hun deportatie. Hoe valt het dan te verklaren dat ze begin maart 1943 in Brussel tegen de lamp lopen?

Eva Festag, de Joodse vrouw die de gevangenen moet registreren bij hun aankomst in Dossin in de volgorde van hun aankomst, *grijpt in* bij de normale lijstvorming van transport XX. Dat bevestigt ze zelf ook. Ongetwijfeld *bewerkt* ze ook de lijst met de namen van Louis en Abraham.

De Dossinkazerne heeft in 2004 een interview met Abraham, al stokoud op dat moment. De interviewster gaat ervan uit dat de broers de Groot banden hadden met het verzet. Tot tweemaal toe bevestigt de al dementerende Abraham dat "de naam Sandor Weisz me iets zegt".

Is het dan een te verregaande conclusie dat Louis en Abraham op zijn minst contacten hadden met het verzet?

Van de Unitaslaan voert de wandeling door het Boekenbergpark in de richting van het vliegveld. Iedereen kan vandaag rustig en ongestoord door het park wandelen, maar tijdens de Tweede Wereldoorlog is dit voor Joodse mensen strikt verboden gebied.

5

Familie Appelboom-Kreveld

In de Boekenberglei, vlakbij het vliegveld, woont het gezin Appelboom-Kreveld.

Catharina Kreveld wordt amper 48 jaar en het grootste deel van die tijd, 33 jaar, speelt haar leven zich af in Amsterdam. Daar wordt ze geboren, trouwt ze en bevalt ze van haar zoon Machiel. Haar man Marcus Appelboom is kleermaker en werkt zich op tot "confectiefabrikant" en "confectiehandelaar". Hij ziet voor die handel betere kansen weggelegd in Antwerpen. In september 1928 verhuist het driekoppige gezin naar Antwerpen.

De familie Appelboom-Kreveld gaat wonen in de Boekenberglei 244, een huis met acht kamers. De huurprijs is 500 frank en dat is niet min voor die tijd. Voor de Belgische overheid zijn ze "vreemdelingen", met alle ambtelijke gevolgen van dien. Er volgt heel wat papierwerk met verblijfsvergunningen die geregeld hernieuwd moeten worden en er zijn regelmatig controles door de politie. Woont de vreemdeling nog op het adres dat hij eerder opgaf, oefent hij nog hetzelfde beroep uit en, bovenal, is hij van goed gedrag en zeden en is "zijn omgang niet verdacht"?

Bij de controle van 19 maart 1940 blijkt voor de politie alles in orde, maar bij de volgende rondgang op 31 juli 1940 zijn de vogels gevlogen. De overrompeling van België door het Duitse leger op 10 mei 1940 en het bombardement door de *Luftwaffe* op het vlakbij gelegen vliegveld, is voor Marcus en Catharina het sein om te vertrekken. Volgens hun buurman vluchten ze nog diezelfde dag.

Uiteindelijk belanden Catharina en haar man in het Zuid-Franse Toulouse. Waarschijnlijk is hun zestienjarige zoon Machiel dan nog bij hen, maar die trekt verder weg en vlucht door Spanje naar Portugal en vandaar met de boot naar Engeland. Dat is voor velen een reddende vluchtroute.

Catharina en Marcus worden gearresteerd en opgesloten in het interneringskamp Chateauneuf in de Puy-de-Dôme. Lijdzaam wachtend op hun verder lot zitten daar wel meer Joden uit België gevangen. Catharina en Marcus worden

weggevoerd naar het interneringsen doorgangskamp in Drancy, iets ten noorden van Parijs. Het gebouwencomplex is ontworpen als een project van sociale woningbouw voor zevenhonderd mensen. Tijdens de oorlog worden van daaruit ongeveer 70.000 vooral Joodse burgers gedeporteerd, de meesten naar Auschwitz.

Catharina en Marcus staan op de lijst voor het konvooi nr. 55 dat op 23 juni 1943 uit Drancy vertrekt. Twee dagen en nachten later komt de trein aan in het uitroeiingskamp. Bijna zeker wordt Catharina meteen naar de gaskamers geleid.

Marcus overleeft de ontberingen en de gruwel van de kampen. Tegen het einde van de oorlog wordt hij nog overgebracht van Auschwitz naar Bergen-Belsen. Het Russische Rode Leger rukt immers snel op naar Auschwitz en de nazi's ontruimen het kamp. Marcus maakt de bevrijding van het kamp Bergen-Belsen mee op 15 april 1945 en keert voor een korte tijd terug naar Antwerpen. Later verhuist hij naar Nederland en komt in december 1953 opnieuw naar Antwerpen, waar hij in 1960 sterft.

Catharina Kreveld
Amsterdam, 22 mei 1895
Auschwitz-Birkenau, 1 juli 1943

Max Appelboom

Machiel slaagt erin naar Engeland te ontkomen. Daar wordt hij Max genoemd, de Britten vinden Machiel moeilijk klinken. In Londen tekent hij voor het blad *Vrij Nederland* en mogelijk is hij ook op nog een andere manier actief in de strijd tegen nazi-Duitsland. Na de oorlog wordt hij immers met meerdere eretekens overladen.

Na de oorlog trouwt Max met Sara Lina (Lientje) Engelander. Lientje is weduwe en heeft uit haar eerste huwelijk met Ruben Soesan een zoontje, Abraham.

Marcus Appelboom
Amsterdam 24 maart 1899
Antwerpen, 16 november 1960

Lientje en Ruben zijn Amsterdamse Joden. In het najaar van 1942 vinden ze dat hun stad te onveilig wordt. Ze duiken onder in Assendelft, een dorp in de Zaanstreek. De kleine Abraham wordt als *Arno* opgenomen in een Hollands gezin. Er ontstaan echter spanningen in dat gezin en bovendien zitten Duitse soldaten vlakbij op een woonboot. Ze controleren de schepen die in de richting van het Noordzeekanaal varen. De soldaten gaan wel vriendschappelijk om met de mensen uit de buurt. Ze gooien af en toe een granaat in het water en van de vissen die komen bovendrijven, eet de hele buurt mee. Maar toch, voor een jongetje met opvallend zwarte krullen tussen al die andere blonde kopjes, is die omgeving niet zonder gevaar.

Machiel / Max Appelboom
Amsterdam, 7 maart 1924
Wilrijk, 5 november 2003

"Max heeft talent en is ambitieus. In de jaren 50 werkt hij meerdere jaren in Hollywood, onder meer met de jonge, in België geboren Audrey Hepburn."

Harry Engelander, een oom van Lientje, biedt aan Abraham op te vangen. Hij woont in Antwerpen aan de Jan Van Rijswijcklaan. Ruben en de man bij wie hij ondergedoken zit, gaan met Abraham op weg naar Antwerpen. Bij de grens geloven de Duitsers het afgesproken verhaal niet dat de twee vrienden naar een Belgische wielerwedstrijd gaan. Ruben wordt gearresteerd en gedeporteerd naar Sobibor waar hij wordt vermoord. Gelukkig kan de man die Ruben vergezelt Abraham veilig tot in Antwerpen brengen.

Lientje blijft ondergedoken in Assendelft en komt veilig de oorlog door. Bij haar huwelijk met Max Appelboom krijgt haar zoon Abraham die nieuwe familienaam.

Max heeft talent en is ambitieus. In de jaren 50 werkt hij meerdere jaren in Hollywood, onder meer met de jonge, in België geboren Audrey Hepburn. Hij tekent ook voor Walt Disney. Terug in Nederland maakt hij enkele bekende tv-programma's als *Floris, Ti Ta Tovenaar* en *De Berenboot.* Samen met Frans Buyens produceert hij *Het Dwaallicht*, naar de roman van Willem Elsschot. Max schildert ook en illustreert de gedichtenbundel *De Censuur van mijn Gedachten* die zijn vrouw Lientje uitgeeft onder haar naam Sarah Lina.

6

Het Vrije Woord van Mandel

Op de hoek van de Cruyslei en de Boekenberglei betrekt de familie Mandel een appartement in een mooi art decogebouw.

Na de moord op Leon Trotski op 21 augustus 1940 komt een kleine groep Antwerpse trotskisten bijeen in het huis van Henri Mandel in de Cruyslei in Deurne. Ze besluiten alvast met het woord in verzet te gaan tegen de nazistische bezetter. In september richten ze de verzetsgroep *Vrank en Vrij* op en begin oktober verschijnt het eerste nummer van hun maandblad *Het Vrije Woord*, een gestencild blaadje in een oplage van drieduizend exemplaren. Henri Mandel heeft al vóór de oorlog een "automatieke Gestettner duplicateurmachine" gekocht en die doet nu goed dienst. Een van de eerste Vlaamse sluikbladen wordt zo goed als helemaal in de Cruyslei 83 gemaakt.

Hoewel zijn zoon Ernest nog maar net zeventien is, schrijven hij en zijn vader veruit de meeste artikelen. Enkele andere leden van de groep, onder wie Lode Polk, staan in voor de verspreiding in het Antwerpse. De kranten komen terecht in huizen, winkels en stations, in de trein en op de tram. De oplage groeit tot vijfduizend exemplaren en de maandbladen geraken soms tot in Turnhout en Mechelen.

Henri Mandel

Henri Mandel wordt geboren in 1896 in de buurt van Krakau, dan een deel van het Oostenrijkse keizerrijk. Hij groeit er op in een streng joods gezin. Na zijn middelbare school maakt hij zich los van de orthodoxie en komt in 1913 naar Antwerpen. Een jaar later breekt de Eerste Wereldoorlog uit en Henri verhuist naar het neutrale Nederland. Hij heeft een Oostenrijks paspoort en kan daardoor opgeroepen voor het Oostenrijks leger. Voor hem is dat een onmogelijke situatie die hij koste wat kost wil vermijden.

In die Nederlandse tijd komt Henri in contact met vluchtelingen uit Duitsland. Na de oorlog haast hij zich naar Berlijn. Daar staat een

In dit huis op de hoek Boekenberglei-Cruyslei, woont het gezin Mandel-Mateles op een appartement. Jammer genoeg is het huis gesloopt en vervangen door een kantoor- en appartementencomplex.

beslissende revolutie te gebeuren, denkt hij. De moord in 1919 op Rosa Luxemburg en Karl Liebknecht, oprichters van de communistische partij in Duitsland, schokt hem echter zodanig dat hij meteen terugkeert naar Antwerpen.

Henri ontmoet de mooie Rosa Mateles en ze raken verslingerd aan elkaar. In 1921 trouwen ze. Ernest wordt geboren in 1923, zijn jongere broer Michel in 1926. Henri verhandelt diamanten in binnen- en buitenland en is een succesvol zakenman. Het gezin kan zich een riante woning veroorloven in de chique Zurenborgwijk.

Ernest en Michel krijgen van jongs af de liefde mee voor literatuur, muziek en schilderkunst. Hun elektrische grammofoon is dan nog een zeldzaamheid. Op de boekenschappen staan niet alleen Marx, Lenin en Trotski, maar ook de Duitse, Franse en Russische klassieken. Ernest is nog maar twaalf of dertien jaar als hij Victor Hugo leest. *Les Misérables* is van blijvende invloed op hem. Hij kent ook de Vlaamse literatuur, met Cyriel Buysse, Gerard Walschap en Marnix Gijsen.

Het jaar 1929 is het begin van een wereldwijde economische crisis. De diamanthandel van Henri Mandel krijgt zware klappen en hij verliest veel geld. Het gezin blijft nog welvarend, maar moet toch uitkijken naar een bescheidener onderkomen. Het wordt een appartement van drie kamers en een keuken, in een groot en mooi huis op de hoek van de Cruyslei en de Boekenberglei.

Hitler komt in 1933 aan de macht in Duitsland en velen gaan op de vlucht. Het zijn niet alleen Joden, maar ook kritische burgers die niet in de pas van de nazi's willen lopen. Henri en Rosa vangen heel wat politieke vluchtelingen op, vooral Duitse Joden.

In de eerste dagen na de Duitse inval op 10 mei 1940, arresteert de Staatsveiligheid duizenden mensen in het deel van België dat nog niet onder de voet gelopen is door het Duitse leger. Het land probeert zich te beschermen tegen Duitse spionnen. Die "verdachten van 1940" worden op de trein gezet naar Frankrijk en daar in kampen opgesloten. Het overgrote deel zijn Joodse vluchtelingen die vanaf 1933 hun toevlucht zoeken in België. Minstens 4.400 van hen blijven twee jaar opgesloten en worden in de zomer van 1942 vanuit Drancy gedeporteerd naar Auschwitz of een ander uitroeiingskamp.

De Mandels zijn geen Duitsers. Ze hebben de Poolse nationaliteit en over de familie gaan ook geen geruchten. Ze ontkomen aan die deportatie.

De Mandels speelden ook voetbal. Links boven staat Ernest, onder links zijn jongere broer Michel Mandel. De foto werd genomen in 1936 in het Boekenbergpark.

Henri Mandel neemt toch zijn voorzorgen. Voor het geval ze moeten vluchten, zet hij op het treinstation in Denderleeuw een reiskoffer klaar. Hij hoeft er gelukkig geen gebruik van te maken.

Het Vrije Woord

Het Vrije Woord is scherp en het blad doorziet al heel snel wat er van nazi's moet gevreesd worden. Het is het eerste sluikblad dat de gruwelijke werkelijkheid van de Jodenvervolging benoemt. In het nummer van november 1940 wordt gewaarschuwd dat de verordening over het Jodenregister "slechts een begin is". Het blad roept op tot sabotage, maar toch laten de Mandels zich inschrijven in het Jodenregister van Deurne. In maart 1942 registreren ze zich ook bij de Jodenvereniging in België en, toch opvallend, ze vermelden dat ze joods gelovig zijn. Vanaf juni 1942 dragen ze de gele Jodenster. Intussen bereidt het gezin zich voor om onder te duiken. Henri verkoopt wat kostbaarheden en draagt een deel van zijn bibliotheek naar kennissen. Hij krijgt valse papieren op naam van Nicolas Jules Robert. Michel, veertien jaar jong, moet binnen blijven want "hij ziet er te Joods uit". Voor Bibi en Titi, de twee parkieten die vrij mogen rondvliegen in huis, zoeken Ernest en Michel een opvang.

De Mandels en enkele andere leden van *Vrank en Vrij*, proberen Joden te overhalen niet in te gaan op de *Arbeirtseinsatzbefehlen* die ze krijgen. In augustus 1942 echter is de Sipo-SD de Mandels op het spoor. Gelukkig worden ze nog op tijd gewaarschuwd. Meteen duiken ze onder. In Tervuren vinden ze een schuilplek en als ze hun valse papieren hebben, duiken Rosa en Michel ergens in de Ardennen onder. Henri blijft in Brussel want *Het Vrije Woord* mag niet het zwijgen worden opgelegd. Ernest gaat zijn eigen weg. Hij werkt en verblijft bij kameraden in Brussel, Luik en Charleroi.

Op een ongelukkige manier loopt Ernest in december 1942 recht in de armen van de Gestapo. Hij wordt verhoord op het Gestapohoofdkwartier aan de Brusselse Louisalaan en opgesloten in de gevangenis van Sint-Gillis. Na zijn aanhouding valt de Sipo-SD binnen in het appartement in de Cruyslei. Het wordt binnenstebuiten gekeerd en leeggeplunderd.

Ernest wordt niet naar Mechelen gevoerd voor deportatie naar Auschwitz. Hij zit vast als een politieke gevangene, niet als Jood. Zijn vader en zijn kameraden zetten een delicate actie op het getouw om Ernest vrij te kopen. Het lukt hen ook. Tijdens een rit met de auto laat de Gestapo de kans aan Ernest om te vluchten. Twee weken rust in het Ardens schuiloord zijn voldoende voor Ernest. Hij wordt opnieuw actief in Brussel.

In mei 1943 vindt Henri in de Keizer Karellaan een veilig huis en Rosa en Michel komen naar Brussel. Onder de dekmantel van zijn valse identiteit kan Henri aan het werk in de verzekeringssector. Grote voorzichtigheid blijft echter nodig, Rosa en Michel blijven zoveel mogelijk uit het zicht van iedereen en wonen in het souterrain, de verdieping die deels onder het straatniveau ligt. 's Nachts of in het weekend draait Henri in de kelder de stencilmachine voor de sluikbladen *Das Freie Wort*, een blad bedoeld om Duitse soldaten te beïnvloeden, en *Vrank en Vrij*. Beide bladen verschijnen tot september 1944.

Ernest neemt risico's en is onvoorzichtig. Op 29 maart 1944 verrast de Gestapo hem als hij in de rue Jean in Seraing pamfletten verspreidt onder de arbeiders van staalgigant Cockerill. Gelukkig voor

hem is het niet de SS die "zijn zaak" behandelt, wel het Duits militair gerecht. Dat veroordeelt hem tot 2,5 jaar dwangarbeid en hij wordt gedeporteerd naar Duitsland waar hij van de ene naar de andere gevangenis wordt overgebracht. Dwangarbeid moet hij onder meer verrichten voor het chemieconcern IG Farben. In maart 1945 zit hij opgesloten in de gevangenis van Niederroden waar de Amerikanen hem bevrijden.

Dat Ernest het als Joodse trotskistische verzetsstrijder overleeft, is een klein mirakel. Veel tijd om te kniezen en achterom te kijken geeft Ernest zich niet. Hij heeft de toekomst voor zich en niet achter zich, zoals zijn biograaf Jan Willem Stutje schrijft. In de jaren 60 en 70 van de vorige eeuw wordt Ernest Mandel een heel invloedrijke denker. Zijn boeken verschijnen in meer dan veertig talen op honderdduizenden exemplaren. Na Georges Simenon is hij de meest vertaalde Belgische auteur.

De biografie die Jan Willem Stutje over Ernest Mandel schreef, is bijna vijfhonderd bladzijden dik. *Rebel tussen droom en daad* is een echte leidraad voor wie meer wil weten over zijn leven en denken.

Een verzetskrant gemaakt in Deurne

Het Vrije Woord van de verzetsgroep Vrank en Vrij – niet te verwarren dus met het gelijknamige sluikblad van de Antwerpse communisten – is een atypisch verzetsblad. De redactie bestaat uit Joden en niet-Joden. Numeriek zijn de trotskisten in Vlaanderen niet van betekenis, maar bij *Het Vrije Woord* spelen ze een centrale rol. Het is een onafhankelijk intellectueel anti-naziblad dat met heldere inzichten boven de andere verzetsbladen uitsteekt. *Het Vrije Woord* gelooft van meet af aan rotsvast in de Duitse nederlaag. De eerste nummers al zijn duidelijk: *Engeland houdt stand en zal in staat zijn Hitlers macht te breken*.

Bij de eerste Jodenverordening van oktober 1940 reageert *Het Vrije Woord* alert: "Wij moeten [...] op de hoede zijn! Deze eerste verordeningen tegen onze Joodse medeburgers zijn slechts het begin. De nazi-barbaarsheid kent geen grenzen. Wij moeten daarop antwoorden (...) door onze Joodse medeburgers ter zijde te staan en hun te helpen, waar dit enigszins mogelijk is!"

Het Vrije Woord wordt voor het eerst verspreid in oktober 1940. Het is daarmee een van de vroege verzetsbladen in Vlaanderen. Het blad wordt gestencild (een kopieertechniek) in de Cruyslei 83 in Deurne.

Oktober 1940 LEZEN EN DOORGEVEN A.U.B. Nr.1

HET VRIJE WOORD

Verschijnt,tegen wil en dank van DEN BEZETTER, te Antwerpen en elders...

HUN TAAK EN DE ONZE

Het staat nu voor iedereen vast: de aan den bezetter VERKOCHTE bladen, die thans in ons land "vrij" verschijnen, hebben een bepaalde taak te vervullen. Deze bestaat in de eerste plaats daarin: ALLE WANDADEN VAN DEN BEZETTER GOED TE PRATEN. Dat hij ons land, ondanks al zijn plechtige verbintenissen en "waarborgen", voor de tweede maal, onverwachts als een dief in de nacht overviel, onze steden bombardeerde, onze vluchtelingen op de verstopte banen en open velden uit de lucht met bommen en mitrailleurs-vuur bestookte én ons land,na de brandschatting,thans totaal uitplundert, wordt door de VERKOCHTE SCHRIJFKOELIES niet enkel als "ons ongeluk" beschouwd, maar goedgekeurd en goedgepraat. Zij trachten inderdaad ALLE SCHANDDADEN VAN DEN BEZETTER door hun eigen- en aan de propaganda-machine van Goebbels ontleende- redeneering zóó voor te stellen, dat hun lezers er niets kwaads in zouden vinden. Zooals hun leermeester Goebbels, hebben de VIEZERIKEN van "Volk en Staat" de LEUGEN en het BEDROG tot een SYSTEEM verheven! ZIJ ETEN ZIJN BROOD EN SPREKEN ZIJN TAAL...

Volgens deze HITLERKNECHTEN moesten wij feitelijk den bezetter "dankbaar zijn",omdat hij ons door de bezetting van ons land en de gevolgen daarvan (ontrechting en afschaffing onzer vrijheden, enorme bezettingskosten, militair-bestuur, hongersnood in 't vooruitzicht, enz.enz.)... enkel maar in "bescherming" heeft genomen! Daarbij komt nog de zoogenaamde "correcte houding" van de Duitsche officieren en soldaten, waarop de VEE-EN-VEE-penneknechten bestendig wijzen als een bijzondere "gunst" en buitengewone "weldaad" die wij mogen genieten. Er wordt ook nog gewezen op de "hulp" aan de vluchtelingen verleend, om deze kosteloos naar hun oorspronkelijke woonsteden en dorpen terug te voeren. Natuurlijk wordt er niet van gewaagd, dat dit enkel geschiedde met het doel om het economisch leven van ons land,dat de Duitsche imperialisten reeds als exploitatie-sfeer van hun "levensruimte" beschouwen,terug in gang te brengen. De lezer van de verkochte pers werd stelselmatig na de capitulatie van ons leger op de noodzakelijkheid van een "ordening" onzer nationale economie gewezen én bewerkt (!), en velen,die balken onder de oogen hebben,meenden dat de bezetter enkel het... welzijn van de bevolking op het oog heeft. Zoo is het den bezetter door toedoen van een GEKOCHTE PERS gelukt,zich een air van "welmeenend" te geven en daardoor de oorlogswinstzoekers eenerzijds,en sommige lichtgeloovige kalveren anderzijds,voor zich te winnen.

De overgroote meerderheid der Belgen echter,heeft gelukkig een goeden kijk op alles wat zich rondom ons afspeelt, terwijl zij tevens de propaganda-trucs van den bezetter en zijn Waalsche- en Vlaamsche lakeien als knepen erkent en als zoodanig waardeert... De V.N.V.- en REX-bladen bekennen, dat het hun moeilijk valt de "koppige" Belgen te overtuigen, omdat deze..."geen idealisten" zijn. OM IDEALIST TE ZIJN,MOET MEN GEEN VERRADER VAN LAND EN VOLK WORDEN!--luidt het antwoord van de vrije en onafhankelijke Belgen, dat de NAZI-KNECHTEN doet schuimbekken van woede. Want deze inderdaad koppige Belgen hebben het "idealisme" van V.N.V. en REX doorzien en zij weten, wat het WAARD is - voor den BEZETTER natuurlijk in de eerste plaats, die er duur voor betalen moet, doch met ONS GELD... Maar al worden DE VERRADERS door de "koppige" Belgen in het zonnetje gezet, gaan zij toch steeds voort met hun smerig werk van "voorlichting" ten dienste en in het belang der NAZI-IMPERIALISTEN, die op ROOF EN PLUNDERING in de door hen

7

Een verhaal van de familie Haber-Löw in drie portretten

Het opzoeken van nabestaanden is een essentieel onderdeel van het project *Struikelstenen in Deurne*. Dit is het verhaal van een zoektocht naar een nabestaande van de familie Haber-Löw.

Het eerste portret

Op het adres Cruyslei 88 woonden het echtpaar Sender en Frimet Haber-Löw en hun zeventienjarige dochter Sonja. Ze werden gedeporteerd en kwamen nooit meer terug. We krijgen een beeld van hen door een foto van de Dossinkazerne: veel Joodse families laten na de oorlog een zogeheten compilatiefoto maken met portretten van hun verloren geliefden. Een fotograaf bewerkt bestaande foto's en brengt ze op één prent samen. Vader Sender Haber, dochter Sonja en moeder Frimet Löw kijken alle drie een andere richting uit, heel typerend voor een geassembleerde foto.

Nabestaanden vinden is niet eenvoudig. We hebben voorlopig maar één mogelijk aanknopingspunt: Salo Haber, mogelijk een zoon van de familie Haber-Löw

Salo Haber

Ik krijg een bewijs van inschrijving in het bevolkingsregister van Gentbrugge. Het is een

ambtelijk stuk, bureaucratisch exact en correct. Maar het is ook surrealistisch en intrigerend: "Salo Haber, geboren op 18.10.1933, ongehuwd en scholier van Poolse nationaliteit, komende van Cruyslei 88, Deurne" krijgt op 10 november 1944 zijn inschrijving in het bevolkingsregister van Gentbrugge, in de Frederic Burvenichstraat 124.

Voor mijn geestesoog doemt een elfjarige jongen op die van Cruyslei 88 in Deurne vertrekt naar Gentbrugge. Iets klopt niet in dat beeld. In onze groep wordt even geopperd dat hij zoals veel kinderen in het najaar van 1944 in veiligheid werd gebracht buiten de stad omwille van de V-bommen die Antwerpen teisterden. Het is een fenomeen dat wij, de meesten geboren kort na de oorlog kennen uit de verhalen in onze eigen families.

Maar terug dus naar Salo. Wie is hij en is hij nog in leven? Als hij nog in leven is, zou hij nu 87 zijn en een directe nabestaande. Op het wereldwijde web is niets over hem te vinden. Maar dat is niet abnormaal voor iemand van zijn generatie.

Mijn tocht door de registers

Ik zie het wel zitten om in het bevolkingsregister op zoek te gaan naar Salo. In Gentbrugge gaat mijn informatievraag van dienst *info* naar *uittreksels* en vandaar naar *archief*. Ze vragen me welke uittreksels ik precies zou willen. Ik schets een zo volledig mogelijk plaatje in *bevolking-burgerlijke stand*-jargon.

Omdat Salo nauwelijks elf was op het ogenblik van zijn inschrijving, vraag ik naar een attest "samenstelling van gezin" op het adres Frederic Burvenichstraat, 124 Gentbrugge. Ik vraag me af of hij misschien was opgenomen in een (pleeg) gezin. Of was op dat adres misschien een weeshuis gevestigd? En omdat ik toch bezig ben met het opvragen van ambtelijke stukken, vermeld ik dat ik graag een historiek van adressen zou ontvangen. Naar welk adres is hij eventueel vertrokken in het binnenland? Of is hij misschien vertrokken naar het buitenland en zo ja, naar welk land?

Als hij in Gentbrugge bleef tot aan zijn meerderjarigheid, is hij er misschien gehuwd? Of bleef hij daar wonen tot aan zijn overlijden? Van een opzoeking in de geboorteregisters valt niet veel te verwachten, maar toch .... Misschien werd Salo later wel geadopteerd, wat dan ook in de registers te zien zou zijn?

De antwoorden op deze vragen moeten voldoende zijn om een *administratief portret* van Salo te maken. Het antwoord van Archief Gent is kort en duidelijk:

"De Poolsche onderdaan HABER Salo werd geboren te Antwerpen op 18.10.1933 als zoon van Haber Sender en Löw Frimet. Op 18.11.1952 werd hij ingeschreven te Gent, Hagelandkaai 34 komende van Gentbrugge, Frederik Burvenichstraat 124. Op 16.09.1954 werd hij afgeschreven te Gent naar Moeskroen, rue des Jardins 40 als ongehuwd en kinderloos volgens de bevolkingsregisters van Gent. Beroep: student, mekanograaf."

Salo is dus wel degelijk een zoon van het gedeporteerde gezin. Intussen kan ik zijn levensloop reconstrueren tot hij bijna 21 jaar is. Hij had dan gestudeerd of studeerde nog en had zelfs een beroep: mekanograaf. Zijn spoor loopt dus verder naar Moeskroen

Ik wacht zes weken op een antwoord van het bevolkingsregister van Moeskroen en telefoneer dan.

Het blijkt dat ze Salo daar niet terugvinden in het rijksregister. Ze veronderstellen dat hij overleden is. Hoe dan ook moet ik mijn vraag

niet aan *bevolking* richten, maar aan *archieven*. Daar krijg ik het antwoord dat ze niet zomaar info mogen geven over personen die minder dan honderd jaar geleden overleden zijn. Daarvoor moet speciale toelating gevraagd worden aan het college van burgemeester en schepenen.

Zo gezegd, zo gedaan en op 8 september 2020 krijg ik de toelating. Drie dagen later meldt *archieven* mij, dat ze Salo aanvankelijk niet terugvonden in het Rijksregister, omdat hij intussen Sylvain is gaan heten. Het blijkt dat Salo-Sylvain intussen overleden is, maar huwde en vijf kinderen kreeg (een dochter, vier zonen) en dat hij met zijn hele familie in 1963 verhuisde naar Sint-Pieters-Woluwe.

Daarna gaat het snel. Van de dienst bevolking in Sint-Pieters-Woluwe verneem ik dat de zonen nu wonen in Brussel en Frankrijk, maar de dochter woont in Fernelmont, een mij onbekend dorp dicht bij Namen. Dat lijkt me makkelijker zoeken dan Brussel of Frankrijk. Ik kies dus voor de dochter en zoek haar via Google. Ze blijkt vroedvrouw te zijn in die gemeente.

Sylvian
Antwerpen, 18 oktober 1933
Sint Lambrechts Woluwe,
22 november 2000

Ik bel haar op, stel haar kort ons project voor. Zij reageert enthousiast en wil me wel ontmoeten. We spreken af in Fernelmont.

Fernelmont of het tweede portret

Marie-Françoise ontvangt me zeer gastvrij. Bij een aperitief aan het haardvuur verschijnt een koffertje met herinneringen aan Sylvain-Salo en zijn gedeporteerde familie.

Marie-Françoise toont me een foto van die elfjarige die arriveerde in Gentbrugge “komende van Cruyslei”. Het beeld pakt me. Het portret toont een mooie jongen met een bos krulhaar en een serene blik, ogenschijnlijk in harmonie met de wereld. Het woord “sereen” zal later nog een rol spelen in dit relaas.

De schim die ik najaag van bevolkingsregister naar bevolkingsregister krijgt een gezicht. Van Cruyslei 88 in Deurne naar Frederic Burvenichstraat 124 in Gentbrugge: in die adreswijziging zit een hele tragedie verscholen die geen enkel bevolkingsregister ons kan vertellen.

Ik vraag Marie-Françoise of ze iets meer weet over de omstandigheden waarin op 21 of 22 januari 1943 haar grootouders en tante werden opgepakt, vijf maanden na de grote politierazzia in Deurne. Ik veronderstel dat haar vader Salo-Sylvain op dat ogenblik niet thuis was.

Marie-Françoise vertelt me dat het helemaal niet zo is gegaan, maar dat ze eerst iets anders moet vertellen:

“Mijn Vlaamse oom en tantes waren altijd aanwezig op de familiefeesten die ik als kind meemaakte. Oom Camille Tytgadt en zijn vrouw Diane uit Antwerpen, en Virginie Tytgadt uit Gent, de zus van Camille. Virginie Tytgadt was trouwens mijn meter.”

“Maar in 1974, toen ik achttien jaar was, bleek dat dat eigenlijk geen familie was. Dat jaar dook ineens neef Arthur-Abraham op.”

“Hij kwam vanuit Israël op bezoek in België. Wij wisten zelfs niet dat papa een neef had. Papa had nooit iets verteld over zijn verleden. Hij wou absoluut niet dat mensen wisten dat hij Jood was. Door het bezoek van Arthur was hij verplicht het ons te vertellen. Hij heeft me toen heel kort gezegd dat zijn hele familie uitgemoord was in Auschwitz en dat niemand mocht weten dat hij Jood was. Ik heb geen verdere vragen durven stellen, ik voelde dat dat niet kon…”

Marie-Françoise vertelt verder: “Toen mijn vader negen jaar was, zat hij samen met Arthur-Abraham en hun families ondergedoken bij zogenaamde tante en oom Diane en Camille Tytgadt, op de tweede verdieping van een huis in de Houtemstraat in Berchem. Daar en niet in de Cruyslei vond de fatale arrestatie plaats. Arthur, toen acht jaar oud was erbij, maar kon ontsnappen. Salo-Sylvain was korte tijd daarvoor al in veiligheid gebracht bij Virginie, de zus van Camille Tytgadt in Gentbrugge.”

“Arthur kwam dus in 1974 voor de eerste keer terug naar België om zijn neef Sylvain-Salo terug te ontmoeten en ook hun redders Diane en Camille Tytgadt. Camille’s zus Virginie en haar echtgenoot van Gentbrugge waren intussen al overleden.”

Marie-Françoise vertelt verder: “De rest van de oorlog, gedurende meer dan een jaar, bleef mijn papa dus ondergedoken in Gentbrugge. In juli 1945 vertrok hij naar Zweden bij zijn tante Blanka Löw, een zus van zijn moeder. Daar deed hij zijn bar mitswa, dat is de viering van zijn joods-religieuze meerderjarigheid op 13 jaar.”

“Maar hij was er niet gelukkig en wilde terug naar zijn opvangfamilie in Gentbrugge. Dat werd gelukkig aanvaard door zijn Joodse familie in Zweden. In februari 1947 was hij terug in Gentbrugge.”

Uit het koffertje met herinneringen haalt Marie-Françoise gebedsriemen, die Salo-Sylvain had gekregen bij zijn bar mitswa. “Bij elke verhuis nam hij die mee, maar ons vertelde hij dat het de riempjes waren van sandalen van zijn zus.”

Marie-Françoise besluit haar getuigenis: “Papa heeft me een prachtig cadeau gedaan. Nooit heeft hij me leren haten. Hij heeft me enkel de dankbaarheid overgebracht die hij heel zijn leven gevoeld heeft voor die prachtige mensen die hun leven riskeerden om zijn familie te redden.”

Camille Tytgadt werd gearresteerd samen met de onderduikers. Ook zijn zoon Albert werd later opgepakt. Beiden hebben de concentratiekampen overleefd. Op dit ogenblik is Arthur nog de enige overblijvende die het ondergedoken bestaan en de arrestatie heeft meegemaakt. Marie-Françoise heeft regelmatig contact met hem. Hij is de levende band met haar Joodse wortels, zegt ze.

Sylvain spreekt, of het derde portret

Door Marie-Françoise kunnen we ook een reportage bekijken van de RTBF van het jaar 2000. De reportage heet *Les années belges* en Salo-Sylvain komt er uitvoerig in aan het woord. “Hij heeft daarin aan bijna heel de wereld gezegd, wat hij nooit aan zijn kinderen had kunnen zeggen”, merkt Marie-Françoise op. “Hij sprak over zijn kindertijd als kleine Joodse jongen en over de angst van zijn kinderjaren, die heel zijn leven in hem verscholen zat. Enkele weken na het draaien van die reportage is hij gestorven. Hij was bang van de opkomst van extreemrechts in Antwerpen en wou zijn verhaal vertellen.”

Salo-Sylvain vertelt hoe zijn ouders vanaf de pogrom van 1941 en zeker na de razzia in Deurne in de zomer van 1942 steeds ongeruster werden. Tijdens het onderduiken in de Houtemstraat - waar op een bepaald ogenblik tien Joden verstopt zaten - werd al snel beslist dat Sylvain, toen negen jaar, best naar veiliger oorden zou overgebracht worden. Sylvain werd noodgedwongen van zijn ouders en zus gescheiden en naar Gentbrugge gebracht. “Mijn ouders hadden me gezegd dat het noodzakelijk was, dat ze geen andere keuze hadden. Uiteindelijk heb ik aangevoeld dat ik dit moest aanvaarden, dat het niet anders kon”, vertelt hij in de reportage.

“Uiteraard gingen we ervan uit, dat we elkaar na de oorlog zouden terugzien. De eerste avond in Gentbrugge moest ik al een kruisteken leren maken en kennismaken met mijn nieuwe identiteit als “Bob Van Hecke”, de Hollandse neef van mijn adoptievader. Ik moest mijn aanwezigheid camoufleren of geloofwaardig maken voor de buitenwereld. Maar wat véél harder was: ik moest mijn Joodse origine vergeten. Wie mijn ouders waren, van waar ik kwam.”

In januari 1943, korte tijd na zijn overbrenging naar Gentbrugge, vernam Sylvain het vreselijke nieuws van de arrestatie van zijn familie.

“De ene dag hoopte ik, de andere dag wanhoopte ik, daarna hoopte ik opnieuw. Dat was zo de hele oorlog. Ik heb het buitengewone geluk had te zijn opgevangen bij Ernest en Virginie, die zelf geen kinderen hadden. Ze hebben mij liefgehad zoals hun eigen kind en mij alle menselijke warmte gegeven, die een kind nodig heeft.”

Het derde portret kreeg ik van Marie-Françoise. Het toont de elfjarige Sylvain met Ernest Van Hecke en Virginie Tytgadt in Gentbrugge. Weer kijkt Sylvain met die rustige open blik, deze keer met een hand vertrouwelijk op de arm van zijn opvangvader.

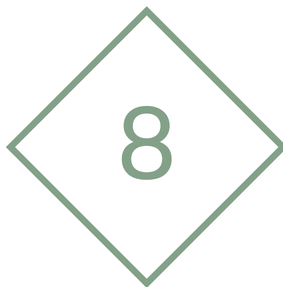
“Na de oorlog, toen ik definitief begreep dat ik mijn biologische ouders niet zou terugzien, zijn zij echt mijn ouders geworden. Ik kwam in een nieuw familiaal nest terecht. De meeste van de tijdens de oorlog verborgen kinderen hebben dat geluk niet gehad.”

“Maar”, zegt Sylvain, “mijn bewogen kindertijd heeft me mijn hele leven achtervolgd. Ik heb in mijn volwassen leven nooit - wat men noemt - sereniteit (la sérénité de vivre) gekend, dat is een voor mij onbekende notie. Hitler is dood, maar hij heeft zijn slachtoffers niet losgelaten.”

Pas eind jaren 80 heeft Sylvain zich enigszins kunnen bevrijden van deze last door de hulp van de vzw L’enfant caché/Het ondergedoken kind. Dankzij deze Belgische organisatie leerden *enfants cachés*, die niet in staat waren over hun verleden te spreken, met de hulp van psychologen hun geheim te ontsluiten.

Sylvain overleed op 22 november 2000, niet lang na de RTBF-documentaire.

In de Cruyslei wonen veel Joodse gezinnen. Alleen al in het Deurnse deel van de straat worden Joodse burgers opgepakt in de nummers 65, 72, 80, 86, 88 en 102.
De huisnummers tot 37 en 52 liggen in Borgerhout, de hogere nummers zijn in Deurne.

Familie Hillesum-Trytel

In de Cruyslei 86 wonen Joel Hillesum en Jennie Trytel met hun drie kinderen, Hartog, Rebecca en Marianne. Het hele gezin wordt het slachtoffer van de Jodenvervolging. Ze komen alle vijf om in Auschwitz.

Twee nichten van Joel overleven de oorlog en kennen de Hillesums uit Deurne goed. We kunnen hen contacteren. Door hun hoge leeftijd en wankele gezondheid en natuurlijk ook door de allesverlammende coronapandemie, kunnen we geen dieper gravend gesprek voeren. We bellen met Jacqueline Turfkruijer, inmiddels 88 jaar oud. Wat ze aan de telefoon vertelt, schrijft ze ook nog in een mailbericht: “Ik ben de dochter van W.E. Turfkruijer en Rebecca Hillesum. De mensen waar u het over heeft, waren mijn naaste familie. Ik heb ze toen wij in Antwerpen woonden zeer regelmatig gezien. Mijn moeder was dol op haar broer en we hadden als familie veel contact. Mijn moeder had een zuster, Anna Hillesum, dus mijn naaste tante. Mijn moeder is vanuit Amsterdam met mijn vader naar Westerbork vervoerd en later in Sobibor vermoord, net als haar zuster en diens man J. Paur. Er is nog veel te vertellen over de familie.”

Over wat er in 1942 precies gebeurt met haar neef en zijn gezin, weet ze haast niets. Jacqueline is geboren in Antwerpen in 1933, bij het begin van de oorlog is ze dus zeven jaar en oud genoeg om nog levendige herinneringen te hebben aan haar familie in de Cruyslei. In 1941 vlucht haar vader, heel waarschijnlijk met zijn ganse gezin, naar Nederland. Tijdens de oorlog contact houden met de familie in België blijkt onmogelijk. Het verhaal dat we willen schrijven over het gezin Hillesum-Trytel blijft daardoor beperkt tot een kort feitelijk overzicht van de noodlottige maanden van 1942.

Joel is een diamantslijper en wordt in juli 1942 opgeëist om voor de Organisation-Todt dwangarbeid te verrichten in het noorden van Frankrijk. Jennie Trytel blijft met de drie kinderen achter. Op 28 augustus 1942 pakken politieagenten

van Deurne hen thuis op en leiden hen naar de cinema Plaza in Deurne-Centrum. Daags nadien worden ze met nog 111 andere opgepakte Joden per vrachtwagen naar de Dossinkazerne gevoerd. Ze staan als nummers 82, 83, 84 en 85 op de lijst voor het transport VIII dat op 8 september vertrekt naar Auschwitz.

Berlijn beveelt dat voor het einde van 1942 vanuit België en Noord-Frankrijk 20.000 Joden moeten worden gedeporteerd. De Duitsers krijgen het echter steeds moeilijker om dat opgelegd aantal te halen. Mede daarom worden ook de Joden die in Noord-Frankrijk werken gedeporteerd. Na ruim drie maanden van dwangarbeid wordt Joel via de Dossinkazerne op 31 oktober 1942 met transport XVI naar Auschwitz gedeporteerd. Hij is volledig in het ongewisse over het lot van zijn vrouw en kinderen.

In de Dossinkazerne worden nog andere gevangenen op de trein gedwongen en in het totaal komen 1.693 gedeporteerden op 3 november 1942 met transporten XVI en XVII aan op de Judenrampe tussen Auschwitz en Birkenau. 777 onder hen worden geselecteerd voor dwangarbeid, waarvan 702 mannen en 75 vrouwen. De anderen gaan regelrecht naar de gaskamers.

Joel Hillesum
Amsterdam, 29 oktober 1910
Auschwitz, november 1942
diamantslijper

Jennie Trytel
Londen, 6 augustus 1916
Auschwitz, september 1942

Abraham Trytel & Rebecca Zomerplaag

Abraham Trytel en Rebecca Zomerplaag, de ouders van Jennie wonen drie huizen verderop in de straat, Cruyslei 80. Rebecca krijgt een oproepingsbrief om te gaan werken in het Oosten (Arbeidstbefehl 01083). Vanuit de kazerne Dossin wordt ze met transport VI gedeporteerd. Abraham Trytel, een diamantarbeider, wordt op 31 oktober 1942 vanuit Dossin met transport XVII naar Auschwitz gedeporteerd, op dezelfde dag als zijn schoonzoon Joel Hillesum.

Een zicht op de Cruyslei. De pijl wijst naar de huizen nummer 86 en 88 waar de gezinnen Hillesum-Trytel en Haber-Löw woonden. Nu is daar het notariskantoor Mortelmans gevestigd. Achteraan enkele bomen van het Boelaerpark.

In deze kroniek met verhalen over Deurne zetten we toch even een voet over de grens met Borgerhout, naar de Wolfjagerslei.

9

David de Vries & Frederika Stern

Frederika Stern
Borgerhout, 9 januari 1906
Foto van 1927

Tijdens het interbellum biedt het Koninklijk Atheneum van Antwerpen een goede voedingsbodem voor Joodse flaminganten. Meerdere Joodse leerlingen worden bestuurslid van Ontwikkeling, in 1921 opgericht als jongerenafdeling van de Vlaamsche Bond.

David de Vries zit in het bestuur en later sluit hij zich ook aan bij de Gentse Vlaamsgezinde vrijzinnige studentenvereniging 't Zal Wel Gaan, die actief is tegen het fascisme. Na zijn studentenjaren gaat hij aan het werk als journalist bij de socialistische krant *Volksgazet*.

Frederika Stern heeft de Poolse nationaliteit van haar ouders en is voor de Belgische autoriteiten dus een "vreemdeling". De politie vindt het nodig de gangen van die "vreemde" vrouw te volgen.

David de Vries
Antwerpen, 20 december 1912
Bergen-Belsen, april 1945
Foto van 1932

Schaamteloos gaan agenten zowat alles na:

- "ze" woont bij haar ouders;
- het appartement is "welstellend ingericht";
- ze "beschikt over een goede faam" en
- "houdt zich met niemand op";
- ze komt regelmatig thuis na "hare werkzaamheden"
- ze heeft "nog geene veroordelingen noch vervolgingen ondergaan sinds zij onze stad bewoont";
- ze leeft "niet in boelingschap".

Frederika werkt als *bureelbediende* bij de S.A. Comptoir Maritime d'Expéditions & d'Assurances en verdient maandelijks 793 frank. Het gezin Stern verhuist in 1932 naar de Joos Robijnslei in Borgerhout. Daar begint het gemeenschappelijke verhaal van Frederika en David.

David, *dagbladschrijver* volgens zijn huwelijksakte van 27 maart 1934, trouwt met Frederika Stern. Ze zijn bijna buren van elkaar, David woont in de Cruyslei en Frederika om de hoek in de Joos Robijnslei. Ze vinden het gulden midden tussen hun beider ouderlijke adressen en gaan wonen in de Wolfjagerslei 44. Alle twee worden ze tijdens de oorlog actief in het verzet.

Als de communisten in 1940 in Antwerpen het blad *Ulenspiegel* oprichten staat David de Vries mee aan de wieg. Bij het uitbreken van de oorlog stelt het blad zich neutraal op, de Kommunistische Partij van België (KPB) wil immers niets te maken hebben met de "imperialistische oorlog". Dat verandert wanneer nazi-Duitsland de operatie Barbarossa begint en op 22 juni 1941 de Sovjet-Unie aanvalt. Een maand later wordt de KPB verboden en veel communisten komen in de verzetspers terecht, onder wie David de Vries. Hij sluit zich aan bij het Onafhankelijkheidsfront en speelt een centrale rol bij de verzetskranten *Het Vrije Woord* en *België Vrij*.

Hoewel de KPB zich in het begin van de oorlogsperiode "neutraal" opstelt, komen in het najaar van 1940 in Antwerpen toch militanten bijeen om het communistische verzet vorm te geven. Bij de vergaderingen van de groep is David de Vries er steevast bij. Soms zit ook zijn vrouw Frederika Stern mee rond de tafel. De groep vergadert op verschillende adressen, onder meer bij David en Frederika. Die bijeenkomsten leggen de basis voor enkele verzetspublicaties.

De vrouw van een van de leden wordt gearresteerd en gaat aan het praten. Daardoor kan de Sipo-SD heel wat mensen aanhouden en wordt de communistische pers in Antwerpen zowat onthoofd. David kan de dans dan nog ontspringen, hij duikt onder bij Felix Van den Bergh in de Jan Davidlei op het Kiel.

David wordt naar Limburg gestuurd om ook daar het Onafhankelijkheidsfront uit te bouwen. Op 4 november 1943 loopt hij in Tongeren tegen de lamp, wordt gearresteerd en opgesloten in Breendonk. Omdat hij Jood is, wordt hij naar Auschwitz gedeporteerd met het transport XXIV dat op 4 april 1944 met 626 gevangenen vertrekt naar het uitroeiingskamp. 147 van hen kunnen de gruwel van het kamp overleven. Wanneer de Russische troepen oprukken, ontruimen de nazi's het kamp. In januari 1945 moet David naar het kamp Bergen-Belsen marcheren. Ook die dodentocht overleeft hij.

De Britten bevrijden het kamp op 15 april 1945 en treffen er massagraven aan en duizenden onbegraven lichamen. Bij benadering zijn er 60.000 overlevenden, maar ongeveer 14.000 van

hen bezwijken in de loop van de dagen of weken na hun bevrijding door totale uitputting, ondervoeding en uitdroging.

David de Vries sterft in 1945, kort na de bevrijding van Bergen-Belsen. Frederika moet haar leven opnieuw oppakken. Ze ruilt Antwerpen voor Brussel en ze komt in dienst van de communistische boekhandel La Librairie du Monde Entier.

In het naoorlogse België heerst een grote politieke instabiliteit. Tussen 1944 en augustus 1950 volgen negen regeringen elkaar op. In sommige middens zit de schrik voor de Sovjet-Unie er heel diep in. De Koreaoorlog waarbij het "communistisch blok" tegenover "het vrije Westen" komt te staan, doet daar zeker geen goed aan. Door militanten uit rechtse kringen worden aanslagen en acties gevoerd tegen communistische doelwitten. De moord op parlementslid Julien Lahaut op 18 augustus 1950 is ongetwijfeld de brutaalste en ook meest ingrijpende aanslag. Bij hun onderzoek naar de moord op Lahaut, spitten Etienne Verhoeyen en Rudi van Doorslaer in 2010 en Emmanuel Gerard in 2015 ook de overval op Frederika Stern naar boven.

Frederika Stern, in Brussel door vrijwel iedereen gekend als Irène de Vries, wordt een jaar na de moord op Julien Lahaut overvallen. In de ochtend van 27 augustus 1951 wordt in de Emile Maxlaan haar boekentas uit haar handen gerukt. De daders van deze diefstal, zo merken ooggetuigen op, verplaatsen zich met een grijze Vanguard en zijn gewapend. Dezelfde dag nog dient Stern een klacht in tegen onbekenden. Haar boekentas bevat interne en vertrouwelijke partijdocumenten en ook ledenlijsten.

De daders of hun opdrachtgevers hopen in de boekentas van Stern documenten te vinden waaruit moet blijken dat de KPB vanuit de Sovjet-Unie wordt gefinancierd. Het is duidelijk dat André Moyen achter die overval zit. Hij heeft tijdens de Tweede Wereldoorlog een verzetsgroep opgericht en is vooral actief als geheim inlichtingsagent en infiltrant. Moyen wordt een felle anticommunist en voert na de oorlog meerdere anticommunistische acties uit. Hij is de vermoedelijke opdrachtgever van de moord op Julien Lahaut.

Voor de uitvoering van de overval op Frederika Stern doet André Moyen een beroep op zijn vriend François Goossens, van wie hij weet dat hij bij de moord op Julien Lahaut betrokken was. Goossens is een verzekeringsagent uit Halle die tijdens de oorlog actief is geweest in het verzet als leider van de sectie Halle van het Geheim Leger.

In voorbereiding van de overval wordt de handel en wandel van Stern nagegaan. De dag van de diefstal verplaatst Goossens zich opnieuw met zijn eigen Vanguard, die hij ook gebruikte bij de moordaanslag op Lahaut. Hij is vergezeld van een van zijn vrienden, die er bij de aanslag op Lahaut ook bij was. Die vriend heeft zich voor de gelegenheid in een Belgisch legeruniform gestoken. De documenten uit Sterns boekentas worden achteraf aan Moyen bezorgd. Sommige ervan gebruikt hij bij het schrijven van artikels voor rechtse blad *Europe-Amérique*. Na deze onverkwikkelijke zaak wordt het stil rond Frederika Stern / Irène de Vries.

10

De vlucht van Mozes van Bueren en zijn gezin

Mozes van Bueren en Charlotte Hamburger, beiden Nederlanders, trouwen op 1 juli 1920 in Antwerpen. Op 27 maart 1935 wordt hun zoon Abraham geboren in Berchem. Later laat die zich Albert noemen. Bij het uitbreken van de oorlog wonen Mozes en Charlotte met de kleine Abraham in de Van Hersbekelei 2 in Deurne. Duitse soldaten die actief zijn op het nabijgelegen vliegveld, zijn in die buurt ingekwartierd. Het is dus geen veilige omgeving voor een Joods gezin.

Mozes van Bueren
Rotterdam, 18 maart 1894
Majdanek of Sobibor, 1943 of 1944
koopman in wolproducten

In 1942 vlucht het gezin naar het Frankrijk. Mozes, Charlotte en Abraham vinden een onderkomen in Nice. Het departement Alpes Maritimes is bezet door Italiaanse troepen en de van Buerens hopen dat het voor Joden een veilige zone is.

Maar in 1943 vallen de Duitsers de door Italië bezette gebieden binnen. Het gezin van Bueren maakt zich uit de voeten, maar wordt samen met nog andere Joodse burgers gearresteerd bij hun poging de Franse grens illegaal over te steken. Mozes wordt naar het kamp Rivesaltes gebracht,

Charlotte naar de gevangenis. Na korte tijd wordt ze vrijgelaten. Inmiddels is Mozes overgebracht naar een kamp in Châteauneuf-les-Bains, in het departement Puy-de-Dôme. Het is een kamp voor buitenlanders. Daar vinden Charlotte en zoontje Albert Mozes terug. Maar Mozes wordt uit het kamp gehaald, via het kamp in Gurs naar Drancy gevoerd en met konvooi nr. 51 op 6 maart 1943 gedeporteerd naar Sobibor. Mozes keert niet uit het kamp terug, hij sterft in 1944 "in de streek van Auschwitz".

Charlotte blijft in heel moeilijke omstandigheden alleen achter met haar zoontje Albert. Ze zoekt hulp bij Marthe en Eugène Lamanière. Marthe en Eugène wonen met hun dochters, Ginette en Monique, in Châteauneuf-les-Bains. Daar hebben ze een restaurant. Er is amper voldoende inkomen en eten voor henzelf, toch zijn ze heel gastvrij voor Charlotte en Albert.

Ze verstoppen Charlotte en Albert in een hok achterin hun tuin. De omstandigheden zijn erg moeilijk, maar het gastgezin zorgt ervoor dat het er in de winter warm is en deelt de maaltijden met de vluchtelingen. Albert gaat samen met Monique Lamanière naar school.

Het tuinhuis waar Charlotte en Albert ondergedoken zitten.

Marthe en Eugène Lamanière.

Marthe & Eugène Lamanière

De Duitsers jagen in het gebied regelmatig op Joden en de Lamanières worden steevast gewaarschuwd door boswachter René Maurin, een belangrijke leider van het verzet. Charlotte en Albert verstoppen zich dan onder balen stro tot het gevaar geweken is. Ze blijven tot het einde van de oorlog ondergedoken bij de Lamanières.

Marthe en Eugène verstoppen nog twee andere Joodse mensen, Simon en Colette Mitelman uit Parijs. Op 25 april 2010 kent het Yad Vashem Jerusalem Institute de titel van *Rechtvaardige onder de Volkeren* toe aan Marthe en Eugène Lamanière.

11

Familie Davidson–Sigal

Wolf Davidson wordt geboren in het Poolse Łódź in 1904, zijn latere vrouw Libe Sigal in 1905 in Ruwoski, Rusland. Volgens het formulier van de Jodenvereniging in België, dat ze in de lente van 1942 invullen, zijn ze allebei al sinds 1905 in België, heel kort dus na hun geboorte.

Ze trouwen in Anderlecht op 20 mei 1928. Wolf, een handelsreiziger, en Libe wonen met hun vijf jonge kinderen tijdens de Tweede Wereldoorlog in de Jozef Verbovenlei 38 in Deurne. Het hele gezin heeft de Belgische nationaliteit.

Die nationaliteit is voor Joodse burgers tot de herfst van 1943 een beschermende paraplu tegen deportatie. Belg zijn voorkomt de deportatie, maar beschermt niet tegen arrestatie. Wat is het gevolg? Een aantal Belgische Joden zit soms maandenlang in de Dossinkazerne vast. Er vertrekken deportatietreinen naar Auschwitz terwijl de Belgische Joden vastgehouden blijven in Mechelen. Op 26 juni 1943 laten de Duitsers zelfs 143 Belgische Joden vrij. Maar als Fritz Erdmann, chef van sectie II van de Sipo-SD, daarvan hoort, wil hij de vrijlatingen tegengaan. Op 29 juni 1943 verordonneert hij de onmiddellijke opheffing van het verbod op deportatie van Belgische Joden. Erdmann maakt komaf met de bescherming van de Belgische nationaliteit. Ondanks zijn bevel worden diezelfde dag nog eens 160 Belgische Joden uit Dossin vrijgelaten. Maar de Duitse aanpak verhardt heel snel. Vanaf dan valt de beschermende paraplu van de Belgische nationaliteit volledig weg.

Jozef – Libe – Isidore – Anna en Wolf Davidson

In de nacht van 3 op 4 september 1943 organiseren de nazi's in heel België een laatste grote razzia op de Belgische Joden: Aktion Iltis. Voor het eerst worden ook Joden met de Belgische nationaliteit massaal gearresteerd. Honderden mensen worden opgepakt en op 20 september 1943 met transport XXII B naar Auschwitz-Birkenau gedeporteerd.

In juli 1942 heeft vader Wolf Davidson het bevel gekregen om in Noord-Frankrijk te gaan werken. Wanneer zijn dwangarbeid erop zit, wordt hij in februari 1943 naar Mechelen gevoerd en opgesloten in de Dossinkazerne. Op dat moment beschermt zijn Belgische nationaliteit hem nog tegen deportatie, een lot dat de meeste andere dwangarbeiders in Noord-Frankrijk wel treft. Zijn naam staat niet op een deportatielijst en als Belg wordt hij apart gehouden van de Joden die wel op de lijst staan. Wolf wordt in de kazerne echter ernstig ziek en overgebracht naar het ziekenhuis in Mechelen. Tussen eind augustus en midden september 1943 laten de Duitsers hem vrij en wordt hij opgenomen in het Brusselse Sint-Pieterziekenhuis. Hij overleeft zo als enige van zijn gezin de oorlog.

Hoe loopt de lijdensweg van Libe en de vijf kinderen? Einde augustus 1943 wordt Libe aangehouden en opgesloten in de gevangenis in de Antwerpse Begijnenstraat. De vijf kinderen worden geplaatst in het weeshuis in de Lange Leemstraat. Op 2 september 1943 – vlak voor de laatste grote razzia op de Belgische Joden – schrijft het Algemeen Secretariaat van de Jodenvereniging een brief naar de lokale afdeling in Antwerpen over hun arrestatie. De brief is een dringend verzoek om tussen te komen bij de Sipo-SD om het gezin te redden, nog voor het naar Mechelen zou worden gevoerd. De omstandigheden van de arrestatie zijn niet duidelijk en blijken ook niet uit de brief. Wat er precies gebeurt, blijft onbekend. Hoe dan ook, het verzoek krijgt geen gunstig gevolg.

Tijdens zijn verblijf in het Sint-Pieterziekenhuis verneemt Wolf dat zijn vrouw in de gevangenis zit en hun kinderen zijn ondergebracht in een weeshuis. Onmachtig en radeloos schrijft hij op 7 september 1943 een brief naar koningin Elisabeth. Hij smeekt haar tussen te komen bij de bezettende overheid om zijn gezin vrij te laten. Het secretariaat van de koningin vat het verzoekschrift samen in een nota van zestien regels en nog diezelfde dag, 14 december 1943, schrijft de secretaris van de koningin een antwoord aan Wolf: "Hare Majesteit" doet meteen een dringende tussenkomst bij de bevoegde instanties. Maar zelfs de arm van koningin Elisabeth blijkt niet lang of sterk genoeg want Libe, Josef, Anna, Ida, Isidore en Yolande worden toch naar de Dossinkazerne gevoerd. Ze worden onder de nummers 406, 407, 419, 420, 438 en 439 toegevoegd aan de lijst XXII B voor transport naar Auschwitz. "B" staat voor "Belgen", Joodse Belgen die niet langer beschermd zijn tegen deportatie. Transport XXII B verlaat de Dossinkazerne op 20 september 1943 en komt op 22 september 1943 in het uitroeiingskamp aan. Libe en haar vijf kinderen - Josef was 14 jaar oud, Anna 13, Ida 11, Icchok of Isidore 10 en Yolande amper 2,5 - worden bij aankomst hoogstwaarschijnlijk meteen naar de gaskamer gestuurd.

Aan Hare Majesteit de Koningin der Belgen

Brussel, 7 september 1943

Majesteit

Ik vraag Uwe Majesteit de grote vrijheid te willen vergeven die ik me veroorloof om Haar te vragen voor mij tussen te komen bij de Bezettende Overheid.

Ik ben een Belgische Israëliet evenals mijn vrouw: Davidson Wolf en mijn vrouw, geboren Sigal Lieve.
Jozef Verbovenlei 38 Antwerpen.
Ik ben 39 jaar en woon al 39 jaar in België, ik heb vijf jonge kinderen van 14 ½, 13, 11, 9 en 2 ½ jaar.
14 maanden geleden, werd ik opgeëist om te vertrekken naar Frankrijk, daarna bracht ik 8 maanden door in de kazerne Dossin te Mechelen waar ik zo ziek werd dat men me overbracht naar het Sint-Pietersziekenhuis in Brussel, waar ik thans behandeld word.
Ik heb dit alles verdragen zonder klagen, maar ik verneem dat mijn vrouw werd gearresteerd en naar de gevangenis gevoerd in de Begijnenstraat te Antwerpen. Mijn kinderen zijn geplaatst in een weeshuis in de Lange Leemstraat te Antwerpen.

Ik durf te hopen dat Uw Majesteit, die behulpzaam is voor wie ongeluk heeft, onze zaak welwillend ter harte wilt nemen en mijn vrouw in vrijheid laten stellen en haar met de kinderen te verenigen.

Ik stel al mijn hoop op de spreekwoordelijke goedheid van Uw Majesteit en verzeker Haar van mijn onvergankelijke loyaliteit en mijn eeuwige erkentelijkheid.

Uw nederige onderdaan

Sint-Pietersziekenhuis, Brussel
Jozef Verbovenlei 38, Antwerpen

(eigen vertaling)

Wolf Davidson
Łódź, 10 juli 1904

x

Libe Sigal
Ruwoski, 29 juli 1905
Auschwitz, september 1943

Josef Davidson
Sint Gillis
februari 1929

Anna Davidson
Borgerhout
18 mei 1930

Ida Davidson
Sint-Gillis
27 oktober 1931

Isidore Davidson
Etterbeek
4 september 1933

Yolande Davidson
Antwerpen
25 maart 1941

De vijf kinderen overlijden
samen met hun moeder in
Auschwitz, september 1943.

28 transporten naar de dood

Vanaf juli 1942 begint de grootschalige deportatie van de Joden uit West-Europa. Voor België en Noord-Frankrijk wordt de Dossinkazerne in Mechelen het *Sammellager*, de plaats waar de Joden worden bijeengebracht om per trein te worden gedeporteerd naar Auschwitz.

Het eerste transport vertrekt op 4 augustus 1942 en op 31 oktober rijdt al het zeventiende transport naar het uitroeiingskamp. Deze periode van amper drie maanden is verschrikkelijk: 17.000 mensen worden gedeporteerd, slechts enkelen kunnen onderweg ontsnappen. Amper 396 van deze gedeporteerden overleven de kampen. Dat is minder dan 2,4%.

> "Alles samen worden van augustus 1942 tot juli 1944 24.898 Joden en 352 Roma en Sinti van de Dossinkazerne naar Auschwitz-Birkenau gedeporteerd."

Er volgen in de periode van januari 1943 tot juli 1944 nog elf transporten naar Auschwitz. Twee derde van de Joden wordt meteen na hun aankomst vergast. De anderen moeten eerst nog slavenarbeid verrichten voor ze worden vermoord of sterven van uitputting of ziekte.

Alles samen worden van augustus 1942 tot juli 1944 24.898 Joden en 352 Roma en Sinti van de Dossinkazerne naar Auschwitz-Birkenau gedeporteerd. Minder dan 5% van hen kan overleven.

De transporten worden samengesteld aan de hand van lijsten. De Joden die in de Dossinkazerne aankomen, worden in de volgorde van hun aankomst geregistreerd. Van iedereen wordt een fiche ingevuld die dient om de transportlijsten samen te stellen.

Op 27 augustus 1942 wordt bladzijde 77 opgesteld voor transport VI dat twee dagen later vertrekt. Tien van de slachtoffers zijn Joden uit Deurne:

885 Zelda Garbinski
886 Malka Garbinski
887 Louis Hammelburg
888 Christina Bierman
889 Elisabeth Hammelburg
890 Salomon Hammelburg
891 Suzanne Meyer
892 Betsy Canes
893 Clara Huysman
894 Jacomina Tertaas

Bij al de mensen op deze lijst staat een nummer na de letters "AB", de afkorting van *Arbeitseinsatzbefehl*. Ze kregen dus allemaal een dwingende oproep om te gaan "werken in het Oosten".

884.	~~Wloszczowski-Cohen~~ COHEN Rebecca AE. Nr.	10.3.00 London	X	Staatenl. F	Hausfrau V
	Epouse de WLOSZCZOWSKI ABRAHAM.				
885.	Garbinski Zelda AB 03832	16.9.10 Czestochowa	X	Staatenl. F	Friseurin V
886.	Garbinski Malka AB 03820	16.7.99 Czestochowa	X	Staatenl. F	ohne V
887.	~~Hammelburg~~ HAMMELBURG Louis AB 04062	3.4.97 Amsterdam	X	Staatenl. H	Diamantkliever V
888.	~~Hammel~~burg-Bierman Christina AB 04061	21.10.02 Amsterdam	X	Staatenl. F	Hausfrau V
	Epouse HAMMELBURG.				
889.	Hammelburg Elisabeth A 04080	25.4.28 Borgerhout	X	Staatenl. Fl	Schülerin V
890.	Hammelburg Salomon AB 04249	19.9.26 Antwerpen Eisen Bronne	X	Staatenl. H	? F Metallarbeitsgehilfe V
891.	Meyer Suzanne AB 04427	14.9.99 Geldermalsen	X	Staatenl. F	Hausfrau V
892.	Ganes~~y~~ Betsy AB 04424	12.4.27 Borgerhout	X	Staatenl. F	Modistin V
893.	Huysman Clara AB 03816	10.2.93 Amsterdam	X	Staatenl. F	Hausfrau V
	Epouse de TERTAAS-HERTOG				
894.	~~Tertaas~~ TERTAAS Jacomina AB 03815	8.3.26 Deurne	X	Staatenl. F	Nähschule V
895.	Ichhauser Majer AB 01588	30.10.93 Krakau	X	Staatenl. H	Tapezierer Polsterer V 1

Familie Gobes-Elkan

De SS Towa, een cargo onder Nederlandse vlag, is met een konvooi onderweg van Canada naar Engeland met een lading graan aan boord als hij op 11 december 1940 ten noordwesten van Schotland midscheeps geraakt wordt door een torpedo, afgevuurd van de Duitse onderzeeër U-96.

De bemanning van de Towa slaagt erin drie reddingssloepen uit te zetten terwijl het moederschip zinkt. Ongelukkigerwijs kapseist een van de sloepen en de achttien bemanningsleden die daarin hun redding zoeken, verdrinken. De koude decemberzee laat hen geen kans.

Michaël Gobes, een van de slachtoffers, is de oudste zoon van Aaron Gobes en Sara Elkan. Zijn ouders zijn Nederlandse Joden die korte tijd voor dit tragisch gebeuren in Deurne komen wonen.

Aarons ouders, Michel Gobes en Esperance Kogel, zijn in 1892 met hun vier kinderen van Amsterdam naar Antwerpen gemigreerd. Michel is diamantsnijder en zoals vele andere Nederlandse diamantbewerkers, ziet hij de toekomst voor zich weggelegd in Antwerpen. In 1914, bij het begin van de Eerste Wereldoorlog, trekt het gezin terug naar het neutrale Nederland. Michel en Esperance keren in 1919 opnieuw naar Antwerpen met hun twee zonen, Louis en Aaron.

Semmie Elkan, geboren in de Verenigde Staten, en Clara Blitz trouwen in Zaandam. Kort na de geboorte van hun oudste dochter Sara in 1895 komt Semmie naar Antwerpen. Nadat hij woonst en werk vindt, reist zijn vrouw hem achterna, met de baby op haar schoot.

Na de Eerste Wereldoorlog, in 1920, trouwen Aaron en Sara in Borgerhout. In 1921 wordt Michaël geboren en in 1924 volgt Sylvain.

Clara Blitz overlijdt in Berchem in juni 1939,

> ‘‘Vanaf het vertrek van de deportatie-trein loopt elk spoor naar hen verloren.’’

net geen 69 jaar oud. Aaron en Sara verhuizen in het voorjaar van 1940 naar de Ravelsbergstraat 14 in Deurne en weduwnaar Semmie komt bij hen inwonen.

Aaron en Sara worden opgepakt bij de politierazzia van 28 augustus 1942 en daags nadien weggevoerd naar de kazerne Dossin. Ze komen op de lijst voor transport VIII.

Dat konvooi vertrekt op 8 september en arriveert in Auschwitz-Birkenau op 10 september. Worden ze daar kort na hun aankomst al vermoord of moeten ze eerst nog een tijdlang dwangarbeid verrichten in fabrieken in de omgeving van het kamp? Dat blijft onbekend.

Vanaf het vertrek van de deportatietrein loopt elk spoor naar hen verloren. Bij het ontruimen van het uitroeiingskamp vernietigen de nazi's veel bewijzen van hun misdaden. In de delen van het archief die nog resten, is niets terug te vinden over hen.

Semmie wordt later gedeporteerd met transport XII. Dat konvooi vertrekt in Dossin op 10 oktober en komt twee dagen later aan in Auschwitz-Birkenau. Semmie is 74 jaar en heeft geen schijn van kans om te overleven. Bij zijn aankomst in Birkenau wordt hij meteen vermoord.

De jongste zoon Sylvain Gobes dient nog tijdens de oorlog in het Amerikaanse leger en studeert nadien aan het Ursinus College in Pennsylvania. Hij overlijdt op negentigjarige leeftijd.

Aaron Gobes
diamantslijper
Amsterdam, 15 oktober 1891
Auschwitz, september 1942

Sara Elkan
Amsterdam, 30 mei 1895
Auschwitz, september 1942

Semmie Elkan
Albany (VSA), 21 februari 1868
Auschwitz, 12 oktober 1942

13

Anna's stille strijd

Anna van Dam is doof geboren en overleeft op een haast onwaarschijnlijke manier negen maanden gevangenschap in Auschwitz en Ravensbrück. Ze is de oudste dochter van Hyman van Dam en Elisabeth Lelie. Haar zusje Branca komt op de wereld als zij al negen is. Meteen nadat Anna haar vijftiende verjaardag viert, wordt ze ingeschreven in het gemeentelijke Jodenregister van Deurne. Ze is Joodse, maar is zich daarvan nauwelijks bewust, tot de nazi's haar verplichten de gele ster te dragen. Dan wordt ze van school gestuurd, net als haar eveneens Joodse en dove boezemvriendin Lea Huysman. De katholieke dovenschool in de Jongelinckstraat in de Brederodewijk van het Antwerpse Zuid wil zich geen problemen op de hals halen en kiest voor de gemakkelijkste weg: Joodse kinderen wegsturen. Anna en haar vriendin worden brutaal voor een realiteit gesteld waar ze niets van begrijpen.

Hyman van Dam
Amsterdam, 1900
Auschwitz, mei 1944

Elisabeth Lelie
Amsterdam, 1902
Auschwitz, mei 1944

Anna van Dam
Antwerpen, 1925
overlijdt in 2013

Hyman en Elisabeth vinden de Antwerpse omgeving te gevaarlijk worden voor Joden. Ze verlaten hun huis in de Van Steenlandstraat 47 en duiken onder in Schaarbeek waar ze een schuilplaats vinden in de Emiel Verhaerenlaan 34. Waarschijnlijk lukt dat via een hulplijn van het verzet.

Rebecca Lelie, een zus van Elisabeth, woont met haar negentienjarige dochter Henriette (Jettie) kortbij in de Van Havrelei 17 in Deurne. Een derde Lelie-zus, Sientje, woont ook in de buurt, in de Karel De Preterlei in Borgerhout. Met zijn drieën spreken ze in het voorjaar van 1944 af voor kleine familiereünie op het Schaarbeekse schuiladres. Ondanks alle voorzichtigheid loopt het daar mis. Rebecca met haar dochter Jettie en Sientje met haar dove zoon Hans zijn net op bezoek als de *Sicherheitspolizei* binnenvalt. Waarschijnlijk zijn ze niet verklikt, maar is het een noodlottig toeval.

De onderduikers krijgen voedselbonnen van het verzet en de nazi's komen dat hulpcircuit op het spoor. Zo komt ook het gezin van Dam-Lelie in hun vizier. De ganse familie wordt opgepakt en naar de Dossinkazerne gevoerd. Vanuit Mechelen worden ze op 19 mei 1944 gedeporteerd naar Auschwitz met transport XXV. Dat geldt voor alle acht leden van de familie die op die dag in Schaarbeek zijn: Hyman van Dam, Elisabeth Lelie, Anna en Branca van Dam, Rebecca Lelie, Jettie Swaalep, Sientje Lelie en Hans Bakker.

Alleen Anna van Dam en haar nicht Jettie Swaalep overleven het uitroeiingskamp na negen maanden vreselijk kampleven. Hoe dat kleine mirakel kan gebeuren, vertellen ze zelf in de documentaire *Anna's stille strijd* uit 2009 van regisseurs Tom Linszen en Willy Lindwer. Deze film is onder meer te bekijken op YouTube.

In Auschwitz worden Anna en Jettie gescheiden van hun familie. Ze zien hen verdwijnen naar de gaskamers. De nazi's weten niet dat Anna doof is, anders zou ook zij meteen worden vermoord. Alleen dankzij de onvoorwaardelijke hulp van haar nicht Jettie, die altijd in haar directe buurt blijft, kan ze haar doofheid verborgen houden.

Jettie beseft dat Anna niet mag opvallen door haar doof zijn. Daarom leert ze haar onder meer hoe ze stiller moet ademen. In de Dossinkazerne merkt een Duitse soldaat toch dat ze doof is omdat ze gebaart met haar eveneens dove neef Hans: "Ik weet nog dat ik in de slaapruimte was. Ik maakte met mijn neefje gebaren. Toen kwam een Duitse soldaat aangelopen. Hij zei: "Maken jullie gebaren? Zijn jullie doof?" Wij antwoordden dat wij doof waren en hij zei: "Dan kom ik later terug". Ik begreep hem niet. Toen hij weg was, gingen we gewoon weer door met gebaren maken. Twee dagen later kwam hij terug met een bordje met "Doofstom" erop. Er zat een touwtje aan om het aan je rug vast te binden." Vanaf dan werd Anna's doofheid duidelijk voor iedereen.

Als ze enkele dagen later in Auschwitz aankomt, krijgt ze de dringende raad dat bordje weg te doen: "Een gevangene, een kapo, een Joodse kampbewaker, zag mijn bordje. Hij keek om zich heen en toen niemand hem zag, waarschuwde hij me. Hij zei: "Doe dat bordje af!" Ik zei: "Nee, dat bordje moet ik *omhouden*, anders schieten ze me dood, want ik ben doof. Nee, dat bordje moet ik *omhouden*." Hij zei: "Nee alsjeblieft, doe dat bordje af!" Mijn dove neef had ook een bordje. En toen zei mijn nicht: "Doe het maar af, die man zegt dat." En toen heb ik het afgedaan. [...] Ik wist eigenlijk niet waarom ik dat bordje af moest doen. Later begreep ik het pas: anders was ik meteen vermoord."

''Ik deed haar stem een beetje na met mijn mond, als ze keken''

Ook later in het kamp mag niemand weten van Anna's doofheid. Jettie helpt haar daarbij: "Ik deed haar stem een beetje na met mijn mond, als ze keken. Ze kreeg veel slaag, omdat ze niet hoorde als ze riepen: "Stop!" Dan deed ze een stapje verder, maar ik stond altijd naast haar." Verder hebben ze met niemand contact.

"Iedereen in de barakken draaide door. De een praatte in zichzelf, een ander maakte rare geluiden. Dat ik dus nooit praatte en niet op geluid reageerde, viel niemand op."

"Bij aankomst werden we van onze families gescheiden, uitgekleed, met benzine overgoten en kaalgeschoren. Mijn horende nichtje Jettie, net zou oud als ik, vroeg waar onze ouders waren. De soldaten wezen op de rokende schoorstenen. We dachten dat daar een keuken was, waar we straks samen zouden eten. Pas toen we de vreselijke geur roken, beseften we wat er gebeurde."

"Vier dagen hebben we niet gegeten. Allebei wilden we dood. Andere gevangenen hebben ons overtuigd te eten en toen hebben we het werk opgepakt."

Ze moeten werken bij de aanleg van een spoorlijn. 's Ochtends en 's avonds is er appel, soms uren, en één keer per dag eten ze: soep met een homp brood. Ze kunnen amper vier uur slapen, met zes gevangenen in een houten bak.

"Iedereen werd gek. De kakkerlakken liepen over ons heen, we hadden allemaal besmettelijke huidziekten en luizen. We draaiden langzaam door. Iedereen was apathisch, niemand praatte. Niemand verstond elkaar, we kwamen allemaal uit andere landen en Duits spraken we niet. Ik, als doofstomme, viel daarom niet op. Iedereen had wel een tic."

Anna en Jettie communiceren zonder gebaren, anders kunnen de nazi's of hun medegevangenen meteen zien dat Anna doof is. Maar de twee raken zo op elkaar ingespeeld, dat elke blik of beweging volstaat en Anna kan ook liplezen wat haar nichtje zegt. "Zonder haar had ik het nooit overleefd."

Lea Huysman, de schoolvriendin van Anna in het Jongelinck-instituut, vlucht met haar familie naar Frankrijk. Al in oktober 1940 keert het gezin terug naar België. Lea gaat terug naar school, tot ze de Jodenster moet dragen. Haar vader wordt opgepakt en ziet ze nooit terug. Lea en haar moeder duiken onder. Hun onderduikadres in Antwerpen wordt ontdekt en ze kunnen maar op het nippertje ontsnappen aan de Duitsers. Ze

blijven nog twee jaar ondergedoken op een ander adres, tot de bevrijding.

Jettie's ouders Rebecca Lelie en Salomon Swaalep hebben drie kinderen: Jacob, Anna en Henriette (Jettie). Al lange tijd leven haar ouders feitelijk gescheiden. Dat Salomon flink uit zijn evenwicht is en een tijdlang verblijft in het Centraal Israëlitisch Krankzinnigengesticht Het Apeldoorns Bos, speelt daar zeker een rol bij. Na zijn ziekenhuisopname komt Salomon terug naar Antwerpen. Niet naar zijn gezin, hij gaat alleen wonen op de Vlasmarkt 5. In september 1942 wordt hij opgepakt door de Sipo-SD en via de Dossinkazerne met transport IX naar Auschwitz gedeporteerd. Meteen na zijn aankomst of heel korte tijd later wordt Salomon vermoord.

Jacob Swaalep, de broer van Jettie, trouwt in Deurne met Clara de Jong. Ze krijgen drie kinderen: Albertus, Rebecca en Selma. Het gezin trekt terug naar Amsterdam. Jacob wordt als werkloze diamantbewerker in de zomer van 1941 verplicht tewerkgesteld in een werkkamp in Drenthe bij de Nederlandsche Heidemaatschappij. In de eerste week van juli 1941 fietst Jacob wat vroeger dan gewoonlijk van zijn werk terug naar huis omdat hij zich erg ziek voelt. Hij wordt in het ziekenhuis opgenomen met hersenvliesontsteking en sterft enkele dagen later.

Clara blijft achter met drie jonge kinderen. Eind juni 1943 worden zij thuis opgepakt door twee SD'ers en via de Hollandsche Schouwburg naar Westerbork gevoerd en gedeporteerd naar Sobibor. Daar worden ze alle vier vermoord op 9 juli 1943.

En dan is er nog Anna Swaalep, de zus van Jettie. Zij woont met haar man Bertrand Berlijn en hun zoontje Robert aan de Herentalsebaan 142. Op dat adres wordt ze op 28 november 1940 ingeschreven

Rebecca Lelie
Amsterdam, 24 mei 1891
Auschwitz, mei 1944

Henriette Swaalep
Antwerpen, 1 november 1924
overlijdt in 2009 of 2010

in het gemeentelijke Jodenregister van Deurne. Een paar dagen later komt ook Bertrand op die lijst, maar burgemeester Alfons Schneider schrijft op 7 januari 1941 een brief naar de provinciegouverneur dat Bertrand geschrapt wordt uit het register “na voorlegging van bewijzen dat hij geen jood is”.

Anna wordt bij de politierazzia van 28 augustus 1942 opgepakt en naar de Dossinkazerne gevoerd. Omdat ze getrouwd is met een niet-Joodse man ontkomt ze aan deportatie. De hygiënische toestand in de kazerne is ronduit erbarmelijk: overbevolking, veel te weinig wasgelegenheid, ongedierte alom, veel huidziekten. De SS-ers zien geen andere oplossing dan de gevangenen af en toe onder gewapende escorte naar badinstallaties te voeren in Antwerpen. In een getuigenis over haar verblijf in Dossin, vertelt Anna Swaalep dat ze naar het badhuis voor zeelieden worden gevoerd in de Antwerpse Londenstraat. De vrouwen moeten zich helemaal uitkleden waar de *Feldgendarmen* bij staan. Gelukkig worden de vrouwen niet lastiggevallen, in de Dossinkazerne is dat wel anders. Anna wordt nog vastgehouden tot 17 mei 1943. Sientje Lelie, de tante van Anna en Jettie, is getrouwd met Daniel Bakker, een diamantzager. In het voorjaar 1940 wonen ze nog in de Van Steenlandstraat. Amper een maand voor het geweld van de Tweede Wereldoorlog ook in België losbarst, verhuizen ze naar de Karel De Preterlei in Borgerhout, enkele straten verder. Eind 1943 wordt Daniel opgepakt en op 15 januari 1944 met transport XXIII naar Auschwitz gedeporteerd. Daniel overleeft het kamp niet.

“De vrouwen moeten zich helemaal uitkleden waar de Feldgendarmen bij staan”

14

Abraham en Vrouwtje Pampel-Pels en hun familie

Dit is de foto die Abraham gebruikt voor zijn vals paspoort op naam van 'Henri Verdonck' uit Gent.

Abraham Pampel
Amsterdam, 30 september 1880
Auschwitz, mei 1944

Abraham Pampel en Vrouwtje Pels trouwen in 1905 in hun beider geboortestad Amsterdam. Zeven maanden later wordt Jacob geboren en minder dan twaalf maanden komt Max (Marcus) erbij. Abraham komt aan de kost als handelaar in kledingstoffen. Ze verhuizen naar de Martin-Luther-Strasse in Berlijn, maar in 1924 houden ze het daar voor bekeken en migreren naar Antwerpen. Korte tijd later trekt Abraham nog even terug naar Berlijn, wellicht om zijn handelsactiviteiten daar definitief af te ronden. Zijn stoffenhandel biedt hem waarschijnlijk niet wat hij ervan verwacht en hij gooit het in Antwerpen over een heel andere boeg: hij schoolt zich om tot diamantslijper.

In Antwerpen verhuizen Abraham, Vrouwtje en hun twee jongens enkele keren: van Berchem naar Antwerpen en later naar Deurne. Bij het begin van de oorlog wonen Abraham en Vrouwtje in de Van Lissumstraat 9. Daar woont ook hun jongste zoon Max met zijn vrouw.

Op 21 augustus 1942 verhuizen Abraham en Vrouwtje naar de Muggenberglei 34, het adres waar hun andere zoon Jacob met zijn gezin woont. Jacob is enkele weken voordien al door de Duitsers gedwongen om te werken in Les

Mazures, in de Franse Ardennen. Amper een week na de inschrijving van Abraham en Vrouwtje op hun nieuwe adres in de Muggenberglei, worden hun schoondochter Lea Vos en hun kleindochter Frieda Pampel thuis opgepakt. Via de Dossinkazerne worden ze gedeporteerd naar Auschwitz waar ze worden vermoord.

In oktober 1942 wordt Jacob van Les Mazures gedeporteerd naar Auschwitz. Zijn verdere lot is niet helemaal duidelijk. Een overlijdensakte of document met zijn tatoeagenummer zijn niet teruggevonden. Hij zou overleden zijn in het kamp Bergen-Belsen.

> "Abraham Pampel leeft ondergedoken en gebruikt de valse identiteit van 'Henri Verdonck' uit Gent."

Abraham Pampel leeft ondergedoken en gebruikt de valse identiteit van "Henri Verdonck" uit Gent. Toch wordt hij opgepakt. De omstandigheden van zijn arrestatie blijven onbekend. Op 10 mei 1944 wordt hij in de Dossinkazerne in Mechelen geregistreerd op de deportatielijst van transport XXV. Dat konvooi komt op 21 mei 1944 in Auschwitz-Birkenau aan. Gezien zijn leeftijd, Abraham Pampel is bijna 64 jaar oud, heeft hij geen kans op overleven. Na zijn aankomst in het uitroeiingskamp wordt hij meteen naar de gaskamer gestuurd. Kort voor het einde van de oorlog verlaten de nazi's het kamp. Ze gaan op de vlucht voor het oprukkende Russische leger. In allerijl vernielen de nazi's grote delen van het kamp en verbranden ze een groot deel van de documenten. Het is een zinloze poging om de bewijzen van hun onvoorstelbare misdaden uit te wissen, maar van vele slachtoffers gaat zo het allerlaatste spoor verloren. Ook van de Abraham Pampel kan niets meer worden teruggevonden. Een vonnis van de rechtbank te Antwerpen bevestigt zijn overlijden in Auschwitz. De precieze datum blijft onbekend.

Vrouwtje Pels overleeft de oorlog. Ze wordt 81 jaar en sterft in Antwerpen in 1966 in het Joods Rusthuis aan de Marialei.

Bij de politierazzia van 28 augustus 1942 wordt ook Max Pampel opgepakt. Hij is getrouwd met de niet-Joodse Julia De Wilde en wordt waarschijnlijk daarom vrijgelaten. Hij overleeft de oorlog en overlijdt in Kapellen op 2 juli 1993.

De broer van Vrouwtje woont ook in Deurne. Daniel Pels, zijn vrouw Lena Nabarro en hun zoon Salomon worden bij dezelfde politierazzia van 28 augustus opgepakt. Via de Dossinkazerne worden ze gedeporteerd naar Auschwitz, waar ze worden vermoord.

15

Families Velleman, Serlui en Kuliasko

In de Muggenberglei wonen meerdere Joodse gezinnen: in de nummers 4, 42, 44, 50, 56, 58, 70, 152, 164, 202, 212, 238, 252, 256 en 258. In het nummer 34 wonen de gezinnen Pampel-Vos en Velleman-Serlui.

Hartog Velleman en Frederika Serlui wonen al lang in België, al van voor de Eerste Wereldoorlog. Ze trouwen in 1914 in Berchem en krijgen zes kinderen. Het hele gezin wordt vermoord door de nazi's in Auschwitz, behalve hun zoon Alexander. Die sterft in Flossenbürg kort na de bevrijding door ontbering.

Hartog Velleman, zijn vrouw Frederika Serlui en hun twaalfjarige zoon Louis worden bij de politierazzia van 28 en 29 augustus opgepakt en naar de kazerne Dossin gevoerd. Op 30 augustus worden ze daar geregistreerd op de lijst voor transport VIII naar Auschwitz: nummers 561, 562 en 563.

Sarah, de oudste dochter, trekt terug naar Nederland en trouwt er met Willem Wolff. Ze krijgen drie dochters, Anna, Frederika en Leentje. Gans dit gezin wordt vermoord in Auschwitz, Sarah en haar dochters al in februari 1943 en vader Willem twee maanden nadien, in april 1943.

Roza en Martha Velleman, beiden naaister van beroep, krijgen in juni 1942 een *Arbeitseinsatzbefehl*, een oproep zich in Dossin aan te melden om te gaan werken in het Oosten. Roza krijgt oproep 03071 en Martha 03072 en in de kazerne Dossin worden ze geïnterneerd en geregistreerd op de lijst van 25 juni 1942 voor het transport VI naar Auschwitz, Roza als nummer 697 en Martha nummer 698. Dat transport vertrekt op 29 augustus 1942 en komt na drie dagen aan in de Poolse stad Koźle (Kozel). Alle mannen tussen vijftien en vijftig jaar worden van de trein gehaald om dwangarbeid te verrichten in de fabrieken in de omgeving. Roza en Martha blijven in de trein en worden naar Auschwitz gedeporteerd. Waarschijnlijk worden ze daar bij aankomst meteen vermoord.

Isaac en Alexander Velleman zijn diamantslijpers. Zij worden verplicht te gaan werken in Noord-Frankrijk in het kamp Les Mazures.

Hartog Velleman
Rotterdam, 10 juli 1888
Auschwitz, september 1942
Handelsreiziger

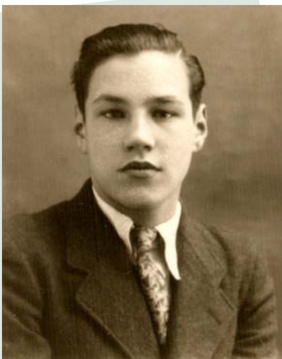
Frederika Serlui
Amsterdam, 24 oktober 1893
Auschwitz, september 1942

Martha Velleman
Amsterdam, 24 juli 1916
Auschwitz, september 1942

Roza Velleman
Amsterdam, 1 november 1918
Auschwitz, september 1942

Alexander Velleman
Borgerhout, 11 januari 1923
Flossenburg, 4 juni 1945

Isaac Velleman
Antwerpen, 23 april 1920
Auschwitz, oktober of november 1942

Al na enkele maanden worden ook de Joodse dwangarbeiders gedeporteerd. Isaac en Alexander zijn de nummers 57 en 56 op de lijst van 21 oktober 1942 voor transport XV. Over het verdere lot van Isaac in het uitroeiingskamp is niets bekend, maar hij overleeft het niet. Alexander overlijdt in juni 1945 in Obertraubling, een bijkamp van het hoofdkamp Flossenbürg.

De balans is bijzonder zwaar: gans de familie Velleman-Serlui, bestaande uit twaalf mensen, komt om in Auschwitz of Flossenbürg (Obertraubling), vermoord of omgekomen door ziekte of totale uitputting.

Alexander Velleman

Na enkele maanden dwangarbeid in kamp Les Mazures wordt Alexander Velleman, samen met zijn broer Isaac, in oktober 1942 via de Dossinkazerne gedeporteerd naar Auschwitz. Alexander wordt niet vermoord in Auschwitz. De nazi's hebben immers zijn arbeidskrachten nodig. In welk kamp hij gevangen zit en waar hij dwangarbeid moet verrichten, is niet bekend. Is hij al van de trein gehaald vóór die in Auschwitz aankomt? Veel transporten stoppen immers in Kozel waar gezonde mannen tussen de vijftien en vijftig jaar moeten uitstappen om dwangarbeid te verrichten in een van de fabrieken in de omgeving. Of moet Alexander werken in een van de vele bijkampen van Auschwitz zelf? Hij wordt wel geregistreerd in Auschwitz.

Over de jaren 1943 en 1944 is niets bekend. Begin 1945 zit hij gevangen in Sachsenhausen, een concentratiekamp in de buurt van Berlijn. Van daaruit wordt Alexander op 6 februari overgebracht naar het kamp Flossenbürg waar hij gevangene *47894, Belgier-Jude,* is. Astrid Pleyer, een medewerkster van de Gedenkstätte Flossenbürg, heeft dat uitgezocht.

Het concentratiekamp Flossenbürg ligt midden in het Duitse Boheemse woud, vlakbij de grens met Tsjechië. Het wordt al in 1938 geopend door de nazi's, in de eerste plaats om mensen uit te schakelen die het niet eens zijn met het nazistische gedachtegoed. Tijdens de oorlog worden er almaar meer mensen opgesloten. In het hoofdkamp en de vele buitenkampen zitten bijna 100.000 gevangenen. Naar schatting komen 30.000 van hen om.

De ongeveer tachtig buitenkampen worden gebouwd in 1942-43 in Beieren, Saksen en het Tsjechische Bohemen en worden allemaal ingeschakeld in de Duitse oorlogseconomie. De gevangenen zijn dwangarbeiders die doorgaans in onmenselijke omstandigheden moeten werken voor onder andere Siemens, Osram en Junker of in de steengroeven waar ze graniet moeten delven.

In april 1945 wordt het concentratiekamp Flossenbürg ontruimd. De nazi's willen immers hun gruwelijke misdaden verborgen houden voor het oprukkende Amerikaanse leger. De gevangenen die nog enigszins kunnen stappen, worden door de SS'ers gedwongen naar Dachau te stappen, een concentratiekamp bij München dat nog niet bevrijd is. Tijdens die dodenmars komen nog eens duizenden gevangenen om het leven.

Bij hun haastige vlucht uit het kamp laten de SS'ers degenen die te zwak zijn gewoon achter. Wanneer de Amerikanen het kamp op 23 april 1945 bevrijden, treffen ze ruim 1.500 zieke of totaal uitgeputte gevangenen in het kamp aan. Ondanks de goede zorgen van de Amerikaanse medische dienst, sterven nog meer dan honderd gevangenen door uitputting en ontbering. Eén van die laatste slachtoffers is Alexander Velleman.

Hoogstwaarschijnlijk wordt Alexander op 20 februari 1945 naar het buitenkamp

Obertraubling overgebracht waar hij opnieuw als dwangarbeider het puin moet ruimen van het door de Amerikanen gebombardeerde vliegveld. De startbaan moet klaargemaakt worden voor de Messerschmitt 262, een door de Duitsers nieuw ontworpen jachtvliegtuig met straalmotoren.

In april worden de kampen van Flossenbürg ontruimd door de nazi's en Alexander is een van de totaal uitgeputte gevangenen die achterblijven. Hij sterft op 4 juni 1945, na drie jaar in de kampen te hebben doorgebracht, in Obertraubling, enkele weken na de bevrijding.

Moritz Kuliasko 15B

Moritz Kuliasko is getrouwd met Jansje Serlui, de jongste van de vier kinderen uit het gezin Serlui-Cohen. Zij hebben een kleren- en stoffenwinkel aan de Herentalsebaan 164 in Deurne, recht tegenover café 't Mestputteke. Het wordt voor Moritz, Jansje en de kleine Frederik, pas drie jaar als de oorlog uitbreekt, te gevaarlijk om in Deurne te blijven. Het gezin trekt naar het dan nog landelijke dorp Begijnendijk, tussen Heist-op-den-Berg en Aarschot en leeft daar half ondergedoken. Maar een echt veilige haven vinden ze ook daar niet. "Blijkbaar vonden mijn ouders en oom het onvoldoende veilig in Begijnendijk. Ik ging er naar de kindertuin, werd ingeënt tegen de pokken, er zijn een paar foto's van ons met een hele groep uit de buurt. Kortom, heel wat mensen moeten geweten hebben wie en wat wij waren", zegt Frederik.

Moritz Kuliasko
Keulen, 8 oktober 1907
Auschwitz, oktober 1944

Het gezin verlaat Begijnendijk en duikt onder in Tervuren. Vermoedelijk komen ze aan een onderduikadres dankzij de weerstand, vertelt Frederik zoveel jaren later. Het gezin krijgt nog wel meer hulp van het verzet, waarschijnlijk ook in de vorm van rantsoenkaarten.

In Tervuren wordt vader Moritz opgepakt. Frederik herinnert zich later nog goed in welke omstandigheden dat gebeurt, hij is dan zeven jaar:

"Mijn vader leefde ondergedoken samen met mijn moeder, zijn zuster en schoonbroer in Tervuren. (Frederik zelf zat op kostschool in Lubbeek.) Door een ongelukkig toeval werden hij en zijn schoonbroer opgepakt op een dag dat de Duitsers vreesden dat parachutisten zich ophielden tussen de bevolking. Daarom controleerden ze alle mannen uit de omgeving. Omdat het paasvakantie was (april 1944) was ik ook thuis en niet in de kostschool in Lubbeek waar ik als 'ondergedoken kind' verbleef. Mijn moeder, tante en ikzelf konden die dag zelf vluchten. Ik werd ondergebracht in een kinderkolonie in Averbode, mijn moeder en tante konden zich redden in het Brusselse. De schoonbroer overleefde de kampen, mijn vader niet. Ik heb nog steeds contact met de familie in Tervuren waarvan de grootvader ons indertijd verborg."

Moritz wordt via de kazerne Dossin in mei 1944 gedeporteerd naar Auschwitz. Hij is nummer 76 op de lijst van het transport XXV.

In 1944 leven Joodse burgers massaal en vaak al maandenlang in de clandestiniteit. Zeker ook doordat de oorlogskansen keren, krijgen ze hulp van steeds meer niet-Joden. De Sipo-SD en hun handlangers hebben het veel moeilijker om Joden te verzamelen voor de deportatie, wat leidt tot ontevredenheid in Berlijn, waar een intensivering van de jacht geëist wordt. De Sipo-SD spant zich in en kan nog gemiddeld 11 mensen per dag oppakken en zo wordt op 45 dagen tijd transport XXV samengesteld. 508 Joodse mensen worden op de goederenwagons gedwongen, minder dan bij de meeste andere transporten. De trein vertrekt op 19 mei 1944 en geen van de gevangenen kan ontsnappen tijdens de tocht van drie dagen. De trein stopt in kamp Westerbork, in Nederland, waar enkele wagons aan de trein worden gekoppeld met 245 Roma en 453 Joden. Van de 508 Joodse burgers die vanuit Dossin worden gedeporteerd, overleven er 133 de oorlog en de kampen. Moritz Kuliasko is daar niet bij, hij wordt vergast in Auschwitz.

In de winter van 1944-1945 keren Jansje en Frederik terug naar Deurne en gaan aan de Herentalsebaan 275 wonen, samen met Marchien Cohen, de moeder van Jansje. Jansje vindt werk bij de verzekeringsmaatschappij Le Phénix Belge op de Antwerpse Frankrijklei. Ze werkte daar ook al voor de oorlog. Frederik volgt het lager onderwijs van het derde tot het zesde leerjaar in de gemeenteschool in de Sint-Rochusstraat. Marchien doet het huishouden. Ze sterft op 88-jarige leeftijd. Frederik studeert af aan de Gentse universiteit waar hij wiskunde doceert tot 2000. Jansje vervoegt in 1970 haar zoon in Gent waar ze in 1974 overlijdt. Frederik, gepensioneerd, woont nog steeds in Gent waar hij voorzitter is van de Joodse Gemeenschap Gent.

Isaac Serlui 15C

Isaac Serlui, een diamantslijper en zijn vrouw Marchien Cohen hebben vier kinderen, twee zonen en twee dochters. Zoon Louis woont in Nederland, Maurice migreert in de jaren dertig naar Londen. De twee dochters, Frederika en Jansje, wonen in Deurne, dichtbij hun ouders. Jansje is de vrouw van Moritz Kuliasko.

Isaac en Marchien worden door de politie in hun huis in de Waterbaan 31 opgepakt bij de razzia van 28 augustus 1942. Joden oppakken is dagelijkse kost. Politiecommissaris Robert Hendrickx laat meteen na de razzia een lijst opstellen van de mensen die zijn aangehouden: er zijn 133 Joodse burgers opgepakt, waaronder Isaac Serlui en Marchien Cohen.

Isaac Serlui
Amsterdam, 3 maart 1872
Buchenwald, 6 december 1944
diamantslijper

Herentalsebaan met links café Mestputteke en recht daartegenover, waar een vrouw heel aandachtig de etalage bestudeert, de kleding- en stoffenwinkel van Moritz Kuliasko en Jansje Serlui.

Sommigen van die 133 kunnen ontsnappen en 8 ouderen, geboren tussen 1869 en 1873, worden vrijgelaten, waarschijnlijk nog vóór het transport naar Mechelen vertrekt. Ook elders in Antwerpen zijn oudere Joden al terug naar huis gestuurd. In Deurne worden ook de 70-jarige Isaac en de 71-jarige Marchien vrijgelaten.

Tegen het einde van de oorlog, op 14 maart 1944, worden Isaac en Marchien echter een tweede keer opgepakt. Deze keer gebeurt dat niet door agenten uit Deurne, wel door de Duitse Sipo-SD. Ze worden opgesloten in de gevangenis, waarschijnlijk in de Begijnenstraat. De Duitsers laten Marchien zonder meer vrij, maar Isaac wordt op 8 mei gedeporteerd naar Buchenwald, samen met veel gevangenen uit Breendonk. In Buchenwald is Isaac gevangene 48782 en hij sterft in het kamp op 6 december 1944 door een 'bloedvergiftiging, veroorzaakt door een steenpuist in de nek'. Zijn vrouw Marchien overleeft de oorlog.

Isaac Serlui in Buchenwald

Georges Despaux, een man uit Frans Baskenland, zit als politiek gevangene in Buchenwald. Met beperkte middelen weet hij van heel wat van zijn medegevangenen een vlugge schets te maken. Zo ook van Isaac Serlui, *Serlouis – Anvers*, schrijft hij er zelf bij. Frederik Kuliasko (1937), kleinzoon, herkent duidelijk zijn grootvader Isaac in de tekening.

Despaux raakt in het kamp bevriend met Hendrik Vanmolkot, een geneeskundestudent die het kamp overleeft en huisarts wordt in het Brabantse Hageland. Ook Georges Despaux overleeft het kamp en het lukt hem de tekeningen te bewaren tot de bevrijding. Hij schenkt ze aan Hendrik Vanmolkot.

De zoon van dokter Vanmolkot zorgt voor de publicatie van heel wat van die portretten en beelden van het kampleven in het boek *Georges Despaux – Buchenwald 1944-1945*, EPO, 2006.

Kamp Les Mazures

In maart 1942 krijgt de *Organisation Todt* de opdracht de *Atlantikwall* te bouwen. Deze verdedigingsgordel moet een eventuele landing van geallieerde troepen verhinderen. Het aantal arbeiders dat zich vrijwillig aanbiedt voor dat werk, blijft ver beneden het streefdoel. Daarom zetten de Duitsers werkkampen op waar Joden, onder wie velen uit Antwerpen, verplicht tewerkgesteld worden.

In Antwerpen gebruikt het *Arbeitsamt* in juni 1942 heel eenvoudig het Jodenregister om alle Joden geboren tussen 1892 en 1926 op te roepen voor het werk aan de *Atlantikwall* in Noord-Frankrijk. De Duitsers blijven even in de schaduw en laten de oproepingsbevelen ronddragen door Antwerpse politieagenten.

Wie opgeroepen wordt, moet naar het Centraal Station gaan met eten voor een dag. De Antwerpse politie begeleidt de 'Atlantikwall-Joden' naar de treinen en verder neemt de *Feldgendarmerie* de zaak in handen. Van 13 juni tot 12 september 1942 vertrekken vier konvooien vanuit Antwerpen. Daarnaast rijden nog drie andere Belgische konvooien uit Brussel, Charleroi en Luik naar Noord-Frankrijk.

De trein van 18 juli uit Antwerpen rijdt niet in de richting van de Atlantische kust. In de vroege ochtend komt hij aan in het stationnetje van Revin, een dorp aan de meanderende Maas in de Franse Ardennen, net over de Belgische grens. Op die trein zitten bijna driehonderd Antwerpse Joden. Verschillenden van hen wonen in Deurne. In colonne gaan ze naar Les Mazures.

De achttienjarige Geneviève Devingt ziet hen voorbijstappen: "Ik was leermeisje en volgde naailessen bij de echtgenote van de kroegbaas. De lessen vonden plaats in het achterkamertje van zijn bistro, vlakbij de 'route des Mazures'. Op 18 juli 1942, rond 4 à 5 uur hadden we pauze. En plots zagen we mannen verschijnen van Revin... Ze klommen omhoog. Allemaal hadden ze een gele ster. Ze droegen arbeiderskledij. Sommigen hadden klompen rond hun schouder gebonden... Ze waren met een hele groep. Driehonderd

ongeveer, ik kan het niet meer exact zeggen. We hadden niet verwacht om onbekenden te zien. En we vroegen ons vooral af wat ze hier kwamen doen…”

Les Mazures is een klein dorp even ten zuiden van Revin. Buiten het dorp staat de metaalsmelterij Henon. Dat gebouw wordt het Judenlager Mazures. Net zoals andere werkkampen wordt ook Les Mazures een tussenstop die de deportatie naar Auschwitz voorafgaat.

Metaalsmelterij Henon. Het gebouw is nu verdwenen.

De gevangenen worden ingezet voor het wegenonderhoud en werken aan het station van Revin, maar de productie van houtskool is veruit hun belangrijkste taak. In de Ardense bossen is er hout in overvloed. De Franse bosbouw- en houtverwerkingsbedrijven Viot & Cen Victor Vaisset, beide uit Revin, en het Duitse F.P. Scholzen uit Gerolstein gebruiken hen als dwangarbeiders bij het ganse proces, van het vellen van bomen tot de oplevering van gebruiksklare houtskool. Door verhitting van de houtskool komt gas vrij dat kan dienen als brandstof voor een gasgenerator. Bij gebrek aan benzine monteren de Duitsers zo’n gasgenerator op vrachtwagens en autobussen.

Het is keihard werken in Les Mazures, tien tot vaak dertien uren per dag. In de eerste maanden van het bestaan van het kamp krijgen de dwangarbeiders een klein loon betaald. Een deel daarvan is voor henzelf, de rest gaat naar de familie. De gevangenen worden slecht behandeld, vernederd en geslagen. Vanaf 1943 krijgen ze een vrije zondagmiddag. De meesten zijn dan echter al gedeporteerd naar Auschwitz. De transporten XIV tot XVII, die tussen 24 en 31 oktober 1942 vertrekken, tellen veel Joodse dwangarbeiders uit Noord-Frankrijk.

Slechts 23 van de gevangenen uit Mazures overleven de oorlog. Negen mannen uit Deurne moeten dwangarbeid verrichten in les Mazures. Het zijn:

Jacob Pampel
Samuel Pels
Salomon Pool
Meyer Salomons
Mozes Sluyzer
Jacob Stokvisch
Chaim Szafran
Isaac Velleman
Alexander Velleman

Geen van hen overleeft de uitroeiingskampen.

16

Een gestolen identiteit

Meijer Paur, een Amsterdammer, trouwt op 23 november 1904 met Simcha Cohen Rodrigues. Ze krijgen drie zonen, Elias, Jozua en Abraham. Het gezin verhuist naar Antwerpen, maar het huwelijk loopt op de klippen. Meijer gaat in 1937 op de Herentalsebaan 17 wonen in Deurne. Simcha keert datzelfde jaar terug naar Amsterdam.

In augustus 1942 krijgt Meijer het bevel in het Oosten te gaan werken. Niet wetend wat hem te wachten staat en in de hoop erger te voorkomen, geeft hij gevolg aan zijn *Arbeitseinsatzbefehl* en meldt zich aan in de Dossinkazerne waar hij geïnterneerd wordt. Hoe cynisch kan het zijn? De oproepingsbevelen maken duidelijk dat 'ongehoorzaamheid'-zijnde geen gevolg geven aan het bevel - zou worden bestraft met deportatie naar een concentratiekamp.

Meijer wordt met het transport II naar Auschwitz gedeporteerd. Het konvooi vertrekt in Mechelen op 11 augustus 1942 en komt drie dagen later aan in het uitroeiingskamp. Over zijn verdere lot is niets met zekerheid bekend.

Meijer is een Nederlander en de Belgische Vreemdelingenpolitie houdt een dossier bij over hem. In 1976, de oorlog en de bevrijding van Auschwitzliggendanalruimdertigjaarachterderug, schrijft het Rode Kruis dat Meijer Paur op 30 mei 1945 werd gerepatrieerd naar België. Die verklaring roept veel vragen op. In het dossier van Meijer zit nog een document van 1938 en dan gaapt er een kloof tot 1976. Wat gebeurt er in die lange tussentijd? Er is geen informatie te vinden en ook bij de Dienst Archief Oorlogsslachtoffers ontbreekt elk verder gegeven. De onderzoekers van de Dossinkazerne gaan ervan uit dat Meijer de oorlog niet overleeft, maar misschien wordt iemand anders onder de naam 'Meijer Paur' gerepatrieerd naar België? Het kan zijn dat iemand de identiteit van Meijer stal. Dat gebeurt in die tijd wel vaker.

Hoe vergaat het de drie zonen van Meijer en Simcha? Elias Paur woont tijdens de Tweede Wereldoorlog in Borgerhout. Hij wordt verplicht tewerkgesteld in Frankrijk en vanuit Drancy met transport 66 op 20 januari 1944 naar Auschwitz gedeporteerd.

Jozua Paur en Anna Hillesum trouwen in 1932 in Deurne. Ze trekken naar Nederland en worden in Haarlem opgepakt. Zij worden vermoord in Sobibor in mei 1943.

Abraham Paur trouwt in 1936 in Antwerpen met de Belgische Mariette van Dessel. Zij overleven de oorlog, Abraham sterft in het Noord-Hollandse Zaanstad in 1988.

Meijer (Meyer) Paur
Amsterdam, 20 maart 1883
Auschwitz, 1942
Handelsreiziger

17

Meyer Aldewereld

Meyer Aldewereld is een Amsterdamse diamantslijper die al in 1895 uitwijkt naar Antwerpen. Datzelfde jaar zet ook de in Middelburg geboren briljantsnijdster Rebekka van der Lijn de stap naar Antwerpen. In september 1897 trouwen ze. Meyer en Rebekka krijgen in Antwerpen drie dochters.

Het gezin ontloopt het geweld en de ellende van de Eerste Wereldoorlog door te verhuizen naar het neutrale Nederland, maar in het voorjaar van 1919 wonen ze opnieuw in Antwerpen.

Rebekka overlijdt in Rotterdam in 1931. Wellicht is ze ziek en verblijft ze bij haar oudste dochter Sophia, die met haar gezin in Rotterdam woont. Meyer blijft in Antwerpen zijn beroep uitoefenen, maar gaat wel bij zijn dochter Catharina wonen in de Oudedonklaan 97 in Deurne.

In juni 1942, midden in de Tweede Wereldoorlog, verhuist Meyer naar de Herentalsebaan 162 in Deurne. Hij wordt in juli 1943 opgepakt. Over de omstandigheden van zijn aanhouding is niets bekend. Op 15 juli wordt hij in de Dossinkazerne geregistreerd voor transport XXI. Dat konvooi vertrekt op 31 juli naar Auschwitz en bij aankomst in het uitroeiingskamp op 2 augustus wordt Meyer meteen vermoord in de gaskamers. Een 74-jarige man maakt geen schijn van kans.

Meyer Alderwereld
Amsterdam, 9 februari 1869
Auschwitz, 2 augustus 1943

De tragische geschiedenis van de families Velleman, Kuliasko en Serlui leidt van de Muggenberglei over de Herentalsebaan naar de Waterbaan. Even verderop ligt de Jaak Embrechtsstraat.

18

Isaac Van der Meusen & Margot Verstappen

Isaac Van der Meusen
Rotterdam, 1 november 1874
Auschwitz, september 1942

Isaac van der Meusen is nog een jonge kerel als hij wegtrekt uit zijn geboortestad Rotterdam, hij wil op eigen benen staan. Na een tijdje rondzwerven in eigen land, komt hij rond de vorige eeuwwisseling in Antwerpen aan. Hij is 'handelsvertegenwoordiger in levensmiddelen'. Isaac leert Margot, officieel *Margareta*, Verstappen kennen en ze trouwen in 1914 in Borgerhout. Isaac en Margot blijven kinderloos. Na tal van verhuizingen in het Antwerpse, belanden ze uiteindelijk in Deurne en kopen het huis in de Jaak Embrechtsstraat 41.

Onwetend welk gevolg dat zou hebben, laat Isaac zich op 26 november 1940 inschrijven in het gemeentelijke Jodenregister als nummer 86. Bij de politierazzia in de nacht van 28 op 29 augustus 1942 wordt hij thuis opgepakt en in de namiddag van de 29ste weggevoerd naar de

Margareta Verstappen
Antwerpen, 3 november 1893

kazerne Dossin. Hij komt op de deportatielijst voor het transport VIII dat op 8 september 1942 vertrekt naar Auschwitz.

Als 68-jarige man heeft Isaac geen schijn van kans en zonder twijfel wordt hij kort na zijn aankomst in het uitroeiingskamp vermoord.

Voor de familie en de vrienden blijft het meestal lange tijd onzeker wat het lot is van de gearresteerde Joden. Zo is ook Margot niet op de hoogte van de deportatie van Isaac en al zeker niet van zijn dood. Ze wil meer weten, trekt haar stoute schoenen aan en gaat op 15 april 1943 naar de kazerne Dossin.

Simon Gronowski, een twaalfjarige Joodse jongen die in het Brusselse is opgepakt en in april 1943 in Dossin vastzit, is getuige van het bezoek van Margot. Simon wordt op 19 april 1943 gedeporteerd naar Auschwitz met transport XX. Hij is een van degenen die uit de trein kunnen vluchten en uit de handen van de nazi's blijven.

Hij schrijft zijn herinneringen neer in *L'enfant du 20° convoi*, waarin hij een paragraaf wijdt aan *Marguerite Verstappen d'Anvers*: "Begin april zie ik dat Boden, een kwaadaardige SS'er, een vrouw de arm omwringt en haar zo de binnenplaats over sleept naar het cachot. Haar gezicht is bebloed. Mevr. Margareta Verstappen uit Antwerpen was naar nieuws komen vragen over haar Joodse man, niet wetend dat hij al gedeporteerd was. Ze sprak Vlaamse SS'ers aan en verweet hen Duits te spreken."

De hardnekkigheid waarmee Margot navraag doet naar haar man, wordt niet op prijs gesteld. Ze wordt gevangen gezet. Als Belgische niet-Joodse vrouw wordt ze een week later gewoon vrijgelaten. Ze deed ook niet meer dan enkele Vlaamse SS'ers de huid vol schelden.

De Duitse bezetter houdt Margot echter in het vizier. Op 24 mei 1943 pakt de Sipo-SD haar thuis op een brutale manier op. Zo wordt dus een tweede keer aangehouden.

Meteen na de oorlog dient Margot een aanvraag in voor haar en haar overleden man tot erkenning als politieke gevangene. Het geheugen van Margot is niet feilloos en ook haar fantasie vervormt het werkelijke verhaal, dat al pijnlijk genoeg is. Er hangt een lichte waas van onzekerheid rond wat ze in de periode van april 1943 tot december 1944 precies heeft meegemaakt. Een van de ambtenaren die advies moet geven over de aanvraag tot erkenning als politieke gevangene schrijft onderaan zijn verslag 'cas douteux', twijfelachtig geval. Hij raakt er echt niet wijs uit.

Het lijkt ongeloofwaardig, maar in september 1978 – Margot is bijna 85 en de oorlog ligt al ruim 33 jaar achter de rug – krijgt ze bezoek in de Jaak Embrechtsstraat van een hoge ambtenaar. Graaf Hubert Dumonceau de Bergendal bezoekt haar in een laatste poging te achterhalen hoe de vork juist in de steel zit. Het blijkt een vergeefse poging: "Gezien de hoge leeftijd herinnert ze zich niet alles en er kan aan haar huidige verklaringen niet teveel geloof worden gehecht."

Er blijft enige onduidelijkheid over de juiste feiten, maar Margot is echt wel een slachtoffer van de Duitse bezetter. Daarom ook krijgt ze het statuut van politieke gevangene.

Wat weten we met voldoende zekerheid?

Op 24 mei 1943 wordt Margot thuis aangehouden door Vlaamse SS'ers, de beruchte Jodenjager René Bollaerts loopt daarbij op kop.

Haar misdrijf? ‘Het verdacht maken van Duitse onderdanen.’ Ze staat na de deportatie van haar man zeer vijandig tegenover de Duitse bezetter en steekt dat niet onder stoelen of banken. Ze wordt enkele dagen opgesloten in de Begijnenstraat. Bij de weinige papieren die Margot zelf bewaart, zit een kort stukje uit een verslag dat Paule Degreve-Bouha schrijft over haar gevangenschap in de Begijnenstraat van maart tot december 1943.

Paule Degreve-Bouha is aangehouden voor haar betrokkenheid bij de sluikpers. “Laatst bracht men ons een waanzinnige”, schrijft Paule. “Na twee dagen in versuffing te hebben doorgebracht, begon zij met de vuisten op muren en deuren te slaan onder het roepen van “Moordenaars!” Men heeft ze in de gecapitonneerde cel gezet, die een driedubbele deur heeft. Zij zingt “Tipperary” zoo hard het maar kan en beleedigt de schildwacht; ’s nachts houdt zij door haar geschreeuw, de afdeling wakker. Is het geveinsde of werkelijke waanzin? Na eenige dagen werd zij in vrijheid gesteld, doch men moest haar met geweld buiten zetten.”

“Dat Margot uitgerekend die passage uit het verslag kopieert en bewaart, mag doen besluiten dat zij zelf die tierende vrouw is.”

Dat Margot uitgerekend die passage uit het verslag kopieert en bewaart, mag doen besluiten dat zij zelf die tierende vrouw is. Margot wordt uit haar cel gehaald en heel korte tijd naar het ziekenhuis overgebracht. Enkele paragrafen verder in haar verslag schrijft Paule Degreve-Bouha: “Men heeft de krankzinnige, die haar gezang met afwisselend getrappel weer begint, teruggebracht.”

Van Antwerpen wordt Margot overgebracht naar de gevangenis van Sint-Gillis, verder naar Aken gevoerd en op 16 oktober naar het kamp Ravensbrück gedeporteerd. In december 1943 gaat ze via Essen terug naar Aken en korte tijd later wordt ze naar België teruggebracht. Margot wordt opgenomen in het ziekenhuis Les deux Alices in Ukkel en blijft daar tot het einde van de oorlog. In maart 1945 wordt ze opnieuw ingeschreven in Deurne.

Bij thuiskomst wacht haar geen warm onthaal. Ze treft het huis zo goed als helemaal leeg aan. Op 29 augustus 1943 hebben de nazi’s in haar huis ingebroken en zonder meer alles gestolen wat ze kunnen meenemen. Buiten staat de vrachtwagen van verhuizer Arthur Pierre te wachten om de inboedel op te laden, onder meer het servies, de klokken, kledingstukken, bureelgerief, heel wat meubels en allerhande elektrische apparatuur. De lijst is een bladzijde lang. Die criminele daad past in de zogenaamde *Möbelaktion*. Arthur Pierre is niet te beroerd om dat toe te geven. In een brief van 12 december 1944 aan Margot bevestigt het bedrijf dat het huis in de Jaak Embrechtsstraat 41 werd leeggehaald in opdracht van het *Reichsministerium* en dat de goederen werden opgeslagen (voor transport naar Duitsland) in een magazijn aan de Waalsekaai. De onbeschaamde briefschrijver durft zelfs zijn verklaring zo te besluiten: “Aanvaard, Madame, mijn oprechte groeten.” Maar er zijn geen excuses.

In het oosten van Deurne-Zuid, op de grens met Borsbeek, ontrolt de geschiedenis van de families Bucholz en Polk zich op een heel verschillende manier.

19

Paul Bucholz: onder-duiken in Silsburg

Paul Bucholz
Etterbeek, 8 februari 1932

In 2018 wil de dan 86-jarige Paul (Peisach) Bucholz het verhaal van zijn oorlogsjaren vertellen aan een medewerkster van de Dossinkazerne.

Basze Laie Bucholz, Pauls moeder, verlaat Warschau in 1922. Met haar ouders, broers en zussen emigreert ze naar België, vertelt Paul. Zijn vader Mojsze Hast vlucht in 1926 uit Polen naar België. Mojsze heeft in het begin grote moeite om een baan te vinden. Hij loopt wel twintig keer tegen een boete aan wegens kaailopen; hij leurt langs de schepen in de Antwerpse haven in de hoop wat te kunnen verkopen aan de zeelieden. Daarvoor heeft hij echter geen vergunning. Gelukkig kan hij aanmonsteren op de schepen van de Red Star Line. Hij werkt als *scullion*, keukenhulp en later als *Hebrew cook*, koosjere kok, op de SS Pennland en de SS Westernland. Na zijn avontuur op zee vindt hij werk in de Antwerpse horeca.

Hij ontmoet de naaister Basze Laie Bucholz en in 1932 wordt hun zoon Paul geboren. Paul krijgt de naam van zijn moeder want Basze en Mojsze zijn niet getrouwd. Na Paul volgen nog twee zonen: Salomon in 1933 en Jakob in 1939. Kort voor de bevrijding van Antwerpen wordt hun dochter Roza geboren. Het feitelijk gezin

Hast-Bucholz is arm, religieus en spreekt thuis Jiddisch.

Pauls grootouders van moederskant, ooms en tantes wonen dichtbij elkaar in de Joodse wijk van Antwerpen.

Al kort nadat Duitsland België binnenvalt, vaardigen de nazi's de eerste anti-Joodse verordeningen uit. Het gezin Bucholz leeft die netjes na. In december 1940 registreert Basze zich in het Jodenregister en in maart 1942 bij de Vereniging van Joden in België. Vanaf juni 1942 dragen de gezinsleden de gele ster, behalve Jakob die daarvoor te jong is.

In juni 1942 wordt Mojsze Hast door de Duitse bezetter naar Noord-Frankrijk gestuurd. Hij moet voor de *Organisation Todt* als kok werken in de werkkampen. Als in oktober 1942 de meeste dwangarbeiders naar Auschwitz worden gedeporteerd, ontsnapt Mojsze daaraan. De Duitsers hebben in Noord-Frankrijk immers een kok nodig.

In de periode waarin Mojsze in het noorden van Frankrijk dwangarbeid verricht, krijgt Basze een dringende oproep naar de Dossinkazerne te komen om te gaan werken in het Oosten. Basze verwacht niets goeds van dat bevel waarin een dreigende toon doorklinkt. Ze negeert het en duikt met de kinderen onder in Deurne.

De driejarige Jakob huilt veel en is daardoor een groot risico in het gehorig huis waar ze ondergedoken zitten. "De muren zijn als van papier", zo zegt Paul. Basze gaat op zoek naar een veiliger onderkomen voor haar jongste zoontje. Ze vindt een plek in een zorginstelling, maar als ze hoort dat hij niet goed te eten krijgt, roept ze de hulp in van de pastoor. Jakob kan ondergebracht worden bij drie oudere, katholieke zusters in het

''Van tijd tot tijd wordt Paul, tien jaar oud, erop uitgestuurd om eten te halen bij plaatselijke winkels. Een kind valt immers minder op, weet zijn moeder.''

Kempische Vorst, die wel goed voor hem zorgen.

Een politieagent uit Deurne waarschuwt een broer van Basze dat een razzia gepland is. Het gezin moet op zoek naar een nieuwe onderduikplek. Ze vinden een goed adres in de Deurnse wijk Silsburg, aan de Herentalsebaan 521, recht tegenover het kerkhof. Het huis wordt later gesloopt en is nu een tuincentrum.

Basze en Mojsze kennen die plek en Basze stuurt een brief naar Mojsze met de boodschap dat ze bij 'Philomena' zijn, een boodschap in codetaal.

In december 1942 wordt Mojsze in Noord-Frankrijk de trein opgezet naar de Dossinkazerne. Met een slimme list weet hij te ontsnappen. Hij vraagt de Duitse soldaten op de trein om even naar de wc te mogen. Hij trekt zijn overjas uit. Het is winter en zonder zijn warme jas zal hij niet ontsnappen, denken de Duitsers. Hij kan zonder begeleiding naar de wc, breekt het raampje open en springt zijn vrijheid tegemoet. Zonder verdere hindernissen vindt hij de weg naar Silsburg.

Van tijd tot tijd wordt Paul, tien jaar oud, erop uitgestuurd om eten te halen bij plaatselijke winkels. Een kind valt immers minder op, weet zijn moeder. Als hij al eens met de tram op weg moet, gaat hij vlakbij een man of een vrouw staan zodat iedereen denkt dat hij daarbij hoort. Op weg voor een boodschap of iets anders, moet hij af en toe doen alsof hij zijn losgekomen schoenveters moet strikken. Daarvoor moet hij zich bukken en kan hij achteloos achteromkijken en zien of hij eventueel gevolgd wordt. Dat is de raad die de tienjarige jongen van zijn moeder krijgt. "De feiten kan ik u vertellen", zegt Paul. "De schrik, de angst kan ik u niet overbrengen."

Het hele gezin overleeft de oorlog in Silsburg en keert na de bevrijding terug naar hun thuis in het centrum van Antwerpen. Basze gaat haar kleine Jakob halen in Vorst. Die heeft zijn moeder meer dan twee jaar niet gezien. Een eerste moment is hij heel onwennig, maar al snel vliegt hij haar in de armen.

Basze is zwaar getekend door de oorlogsjaren. "Mijn moeder woog nog 37 kilo bij het einde van de oorlog. Toen zes maanden na de oorlog werd aangebeld, kreeg mijn moeder een zenuwtoeval", vertelt een geëmotioneerde Paul, "ze dacht: 'De Gestapo!'"

Bij de geallieerden die Antwerpen bevrijden is ook een Poolse tankbrigade. Mojsze zoekt contact met Poolse soldaten die hem dankbaar als tolk inzetten. Als bovendien blijkt dat Mojsze kan koken, wordt hij meteen ingelijfd als kok.

Na de oorlog Paul gaat naar de Tachkemonischool en wordt diamantsnijder. Helaas hebben niet al zijn familieleden de oorlog overleefd. Vijf van de zeven naaste familieleden die in België wonen, onder wie zijn grootouders, worden gedeporteerd en vermoord.

20

Lode Polk

Lode Polk is arbeider bij Bell Telephone. Amper achttien jaar oud richt hij mee de communistische partij op in Antwerpen. Later werkt hij als diamantbewerker.

De Manebruggestraat is rond 1930 niet meer dan een aardeweg. Het nummer 229 wordt gebouwd in opdracht van Lode Polk. Het is een ontwerp van architect Walter Van den Broeck. Die heeft een socialistische visie op wonen en stedenbouw. Hij brengt vernieuwing met een functioneel ontwerp. Kenners rekenen zijn stijl tot de nieuwe zakelijkheid en het modernisme. Van den Broeck behoort tot de avant-garde van de Antwerpse architecten. Zijn bekendste werk is het 'Wafelijzer', de woning van dr. Troch aan het Mechelseplein 18 in Antwerpen.

De ideeën van Van den Broeck spreken Lode Polk wel aan. Het is dus geen toeval dat ze elkaar vinden voor de bouw van het huis in de Manebruggestraat.

Lode Polk trouwt in augustus 1925 met de Amsterdamse Jantina Dekker. Zij is actief in de Anti-Militaristische Vereeniging en in de rond 1920 opgerichte Sociaal Anarchistische Jeugdorganisatie. Die engagementen laat ze achter in Amsterdam als ze bij Lode komt wonen in Deurne.

Lode Polk
Antwerpen, 28 oktober 1902
zeebaai Lübecker Bocht, 3 mei 1945

Polk is in Antwerpen een van de leidende figuren in de Kommunistische Partij van België (KPB), tot de breuk in 1928 waarbij hij uit de partij wordt gezet. Hij wordt dan een van de leiders van de trotskisten in Antwerpen.

Manebruggestraat – De pijl wijst naar het huis nummer 229 waar Lode Polk woonde. De gevel ziet er nu nog net zo uit als toen. De huizen staan in Deurne aan de andere kant van de toenmalige zandweg ligt Borsbeek.

Na enkele jaren groeien ook spanningen in de trotskistische partij. Er is onenigheid over de te volgen strategie en de intellectuele vleugel kijkt neer op de arbeiders. Lode Polk zou het niveau van de partij naar beneden halen. Leon Trotski zelf roept in een brief van januari 1936 op de eenheid te herstellen en neemt het nadrukkelijk op voor Lode Polk. Het mag niet baten, de partij versplintert tot nog kleinere facties en het trotskisme verglijdt almaar meer naar de marge.

Polk kent Trotski, ze ontmoeten elkaar een eerste keer bij een congres in Kopenhagen in 1932. De tweede keer is het contact heel wat persoonlijker. Trotski vertoeft in Barbizon, dichtbij Fontainebleau. De politie houdt hem daar streng in de gaten, maar hij moet Frankrijk verlaten en vindt een ballingsoord in Noorwegen. Hij gaat aan boord van een schip dat aanmeert in Antwerpen. Hij moet aan boord blijven, maar burgemeester Camille Huysmans geeft hem uiteindelijk toch de toelating aan land te gaan. Trotski gaat meteen naar Lode Polk.

In het novembernummer 2010 van *Rood*, het tijdschrift van de Socialistische Arbeiderspartij (SAP), doet Philip Polk, de zoon van Lode, het verhaal: “Tientallen keren heeft mijn mama het mij verteld: ‘Ze belden, ik deed open en zag een paar prachtige blauwe ogen. ‘Trotski!’, zei ze. Lachend

zei hij: 'Ja'. Hij wilde enkel een kop thee... en ik zat op zijn schoot. Het was in de Manebruggestraat 229, Deurne-Zuid. Voila, dat was het." Dat bezoek vindt plaats in juni 1935. Het is een hoogtepunt voor Lode Polk. Nadien taant zijn ster. Tegen 1940 is Polk een nevenfiguur geworden.

In augustus 1940 wordt Leon Trotski in Mexico vermoord in opdracht van Stalin. Het nieuws slaat in als een bom. Lode Polk is ontdaan en gaat meteen naar Ernest Mandel in de Cruyslei 83 in Deurne. Hij is daar niet de enige bezoeker, er zijn nog zeven of acht andere medestanders. Allemaal vinden ze dat ze al te lang gezwegen hebben. Uit deze bijeenkomst ontstaat de verzetsgroep Vrank en Vrij en al in oktober 1940 verschijnt het sluikblad *Het Vrije Woord*. Lode Polk beperkt zich tot het verspreiden, al is dat geen ongevaarlijke taak.

Op 22 juni 1941 wordt Lode Polk gearresteerd door de Duitse bezetter. Jan Willem Stutje haalt in zijn biografie over Ernest Mandel een vreemde anekdote aan over Lode Polk: "Hij was een keer thuis geweest, moest zogenaamd naar de tandarts en een Duitse soldaat begeleidde hem. De soldaat zette zijn geweer tegen de schoorsteen en vroeg of hij in de tuin de dieven (de okselscheuten) uit de tomatenplanten mocht knijpen. 'Waarom pak je dat geweer niet en schiet je hem niet dood?' vroeg Polks zoon vertwijfeld. 'Die man heeft kinderen, dat doe je niet', kreeg de jongen als antwoord."

Lode Polk wordt opgesloten in het kamp Breendonk en nadien gedeporteerd naar het concentratiekamp Neuengamme in de buurt van Hamburg.

In april 1945 rukken Britse troepen op en Himmler geeft de opdracht het kamp Neuengamme te ontruimen. Vanaf 20 april worden duizenden gevangenen naar drie schepen gebracht in een hopeloze poging van de nazi's om het bestaan van het kamp te verdoezelen. De schepen worden drijvende concentratiekampen met samen ongeveer 10.000 gevangenen aan boord. Lode Polk wordt aan boord van de Cap Arcona gebracht en die ligt tussen oorlogsschepen in de Lübeckerbocht. Vermoedelijk willen de nazi's de schepen zelf tot zinken brengen, maar op 3 mei 1945 worden de Cap Arcona en een tweede schip met gevangenen gebombardeerd door Britse vliegtuigen. De Britten gaan ervan uit dat de schepen Duitse troepen transporteren. Het Rode Kruis heeft de Britse legerleiding er nochtans over ingelicht dat er gevangenen aan boord zijn van de schepen.

De overgrote meerderheid van de gevangenen komt om, de meesten door verbranding. Drenkelingen die nog teken van leven geven, werden door SS'ers ongenadig doodgeschoten. Meer dan 90% van de 7.800 gevangenen laat het leven.

Lode Polk, gevangene 06319 in KZ Neuengamme, overleeft het bombardement niet, hij sterft op 3 mei 1945. De Britse archieven worden pas in 2045 opengesteld en misschien komt dan de volledige toedracht aan het licht.

Philip Polk, de vader van Lode, wordt opgepakt bij de politierazzia van 28 en 29 augustus 1942 en naar cinema Plaza gevoerd. Philip, geboren op 29 oktober 1868, is bijna 74 als hij wordt opgepakt. Hij is een van de acht gearresteerden die wegens hun hogere leeftijd worden vrijgelaten. Hij keert terug naar de Manebruggestraat en sterft in 1952, 84 jaar oud.

Verboden het park te betreden

Het plan voor de *Endlösung*, de uitroeiing van de Joden in Europa, is bij het begin van de oorlog nog niet uitgetekend. Maar dat de Joodse burgers 'eruit moeten' op een of andere manier, hebben de nazi's al wel voor ogen. De nazi's gaan systematisch te werk. Eerst registreren ze alle Joden om hen daarna uit te sluiten uit de samenleving en te brandmerken. De laatste stap in het dodelijke proces wordt gezet vanaf 1942. Het is de deportatie naar verafgelegen uitroeiingskampen en het op industriële schaal vermoorden in de gaskamers.

De Duitse bezetter vaardigt in de periode van oktober 1940 tot september 1942 niet minder dan achttien anti-Joodse verordeningen uit om zijn doel te bereiken. En alsof dat niet genoeg is, voegt de *Feldkommandantur* er in Antwerpen nog enkele discriminerende stadsverordeningen aan toe. Joden mogen niet langer staan en gaan waar ze willen: de parken, cinema's en theaters worden voor hen gesloten.

" §1. Aan de Joden is het verboden doelloos stand te houden op den openbaren weg en op openbare plaatsen, evenals zich op te houden in de hierna genoemde openbare parken" Zo luidt het verbod op de vertaalde aanplakbrieven.

''Joden mogen niet langer staan en gaan waar ze willen: de parken, cinema's en theaters worden voor hen gesloten.''

POLIZEIVERORDNUNG

über

Aufenthaltsbeschränkungen tür Juden in der Agglomeration Antwerpen.

Aut Grund der mir vom Militärbetehlshaber in Belgiën und Nordfrankreich erteilten Ermächtigung verordne ich für die Stadt Antwerpen und die Randgemeinden Hoboken, Hemiksem, Wilrijk, Edegem, Berchem, Mortsel, Borgerhout, Deurne, Merksem, Schoten, Ekeren, Brasschaet, Kapellen, Lillo, Zwijndrecht en Burcht . (Agglomeration Antwerpen) folgendes :

§ 1.

Juden ist das müssige Stehen aut öftentlichen Strassen und Plätzen sowie der autenthalt in den nachstehend autgetührten öftentlichen Parkanlagen verboten :

ANTWERPEN : Stadspark - Koning Albertpark - Harmonie - Kruidtuin - Nachtegalenpark - Dierentuin.

BORGERHOUT : Te Boelaer ;

BRASSCHAET : Gemeentepark ;

BRASSCHAET-SCHOTEN : Peerdsbosch ;

DEURNE : Boekenberg - Rivierenhot ;

EKEREN : Veldwijk ;

HOBOKEN : Broydenborch - Zorgvliet ;

MERKSEM : Gemeentepark ;

WILRIJK : Steytelinck.

§ 2.

Juden ist der Besuch und die Benutzung der der Allgemeinheit zugänglichen Bäder verboten.

§ 3.

Zuwiderhandlungen gegen diese Verordnung werden nach par. 4 der Kriegssonderstratrechtsverordnung vom 17.8.1938 RGBL. 1939 I S. 1455 - bestratt.

§ 4.

Diese Verordnung tritt mit dem Tage der Verötfentlichung in Kratt.

Antwerpen, den 25. September 1941.

Feldkommandantur 520

Dr. DELIUS

Kriegsverwaltungsabteilungschet.

Deurne Zuid

1 OUDEDONKLAAN 97
Familie Cohen–Aldewereld

2 OUDEDONKLAAN 145
Louisa Swaap & Edmundus Verdurmen

3 EKSTERLAAR 23
Familie Vieyra

4 UNITASLAAN 15
Familie de Groot–Jacobs

5 BOEKENBERGLEI 244
Familie Appelboom–Kreveld

6 CRUYSLEI 83
Het Vrije Woord van Mandel

7 CRUYSLEI 88
Een verhaal van de familie Haber–Löw in drie portretten

8 CRUYSLEI 86
Familie Hillesum–Trytel

9 WOLFJAGERSLEI
David de Vries & Frederika Stern

10 VAN HERSBEKELEI 2
De vlucht van Mozes van Bueren en zijn gezin

11 JOZEF VERBOVENLEI 38
Familie Davidson–Sigal

12 RAVELSBERGSTRAAT 14
Familie Gobes–Elkan

13 VAN STEENLANDSTRAAT 47
Anna's stille strijd

14 VAN LISSUMSTRAAT 9
Abraham en Vrouwtje Pampel–Pels en hun familie

15 MUGGENBERGLEI 34
Velleman–Serlui

15B HERENTALSEBAAN 164
Moritz Kuliasko

15C WATERBAAN 31
Isaac Serlui

16 HERENTALSEBAAN 17
Een gestolen identiteit

17 HERENTALSEBAAN 162
Meyer Aldewereld

18 JAAK EMBRECHTSSTRAAT 41
Isaac Van der Meusen & Margot Verstappen

19 HERENTALSEBAAN 521
Paul Bucholz: onderduiken in Silsburg

20 MANEBRUGGESTRAAT 229
Lode Polk

PROVINCIAAL
GROENDOMEIN
RIVIERENHOF
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
15B
15C
16
17
18
19
20

Het tweede deel van het traject loopt door het Rivierenhof naar de Joos van den Steenelei in Deurne-Centrum. Het park Rivierenhof kent tijdens de Tweede Wereldoorlog zelf ook een bewogen geschiedenis. Voor Joodse mensen wordt het strikt verboden terrein. De Duitse bezetter is ingekwartierd in het kasteel aan de mooie spiegelvijver. Ondanks die bezettende militaire macht, gebruiken weerstanders enkele goed gekozen plekken in het park om er wapens te verbergen.

21

Chaim Szafran & Helena Rutzki

Chaim Juszk Szafran
Zambrów, 5 mei 1905
Auschwitz, 24 oktober 1942
diamantslijper

Helena Rutzki
Antwerpen, 29 januari 1910
Auschwitz, 12 september 1942
modewerkster

Elias Rutzki en Soura Mermelstein trouwen in 1905 in Warschau. De hoofdstad van het huidige Polen maakt dan deel uit van het tsaristische Rusland. Nog datzelfde jaar migreren Elias, een diamantsnijder, en zijn vrouw naar Antwerpen waar in 1906 hun oudste dochter Rosa wordt geboren. Na Rosa volgen Dora, Helena, Bertha, allemaal geboren in Antwerpen.

Het gezin vlucht in 1914 naar Engeland, weg van het geweld van de Eerste Wereldoorlog. Niet alleen Antwerpen, maar ook Londen is een belangrijk diamantcentrum. In mei 1919 komen de Rutzki's terug naar Antwerpen.

Anna, de jongste zus, wordt in Antwerpen geboren in 1920. Zij blijkt later een zeer begaafde pianiste.

Soura Mermelstein sterft in Antwerpen in 1927,

amper 44 jaar oud. Elias hertrouwt met weduwe Chaja Lipszyc en in 1930 wordt hun zoon Siegfried geboren.

In 1925 vertrekt diamantslijper Chaim Szafran uit zijn Poolse geboortestad Zambrów en na een korte tussenstop in Königsberg belandt hij in Antwerpen, zijn einddoel.

Hij wordt in het vreemdelingenregister ingeschreven als Lejba Szafran, dat is de naam van zijn twee jaar jongere broer die ook naar Antwerpen migreert. Mogelijk reizen ze samen en wisselen ze bij hun inschrijving hun papieren zonder er erg in te hebben. Niemand ligt daarvan wakker. Dat kan ook moeilijk want niemand weet van de vergissing. Die komt pas aan het licht als Chaim Szafran en Helena Rutzki trouwplannen hebben. De hele administratieve molen begint te draaien en uiteindelijk valt alles in de goede plooi. In 1935 kunnen Chaim en Helena trouwen.

> "Wordt Helena opgepakt op de vooravond van het Joods Nieuwjaar in 1942?"

Chaim Szafran en Helena Rutzki laten zich in maart 1942 op het adres Cruyslei 22 in Borgerhout inschrijven bij de Vereniging van Joden in België. De Duitse bezetter legt die registratie op aan alle Joden. Enkele maanden later verhuizen Chaim en Helena naar de Joos van den Steenelei 93 in Deurne en moeten ze zich opnieuw laten registreren in het gemeentelijke Jodenregister van Deurne. Ook dat is een verplichting die de bezetter oplegde. Het is een van de eerste anti-Joodse maatregelen. Die registratie gebeurt op 10 september 1942 en dat is merkwaardig. Daags nadien, op 11 september 1942, wordt Helena in de Dossinkazerne geregistreerd als nummer 706 op de lijst voor transport IX naar Auschwitz. Wordt Helena opgepakt op de vooravond van het Joodse Nieuwjaar in 1942? Die dag immers houden de Duitsers hun brutale vijfde razzia. Of wordt ze meteen na inschrijving in het Jodenregister gearresteerd?

Helena sterft in het uitroeiingskamp, meteen of heel kort na haar aankomst in Auschwitz. Chaim is voordien al opgeroepen om te gaan werken in Noord-Frankrijk. Hij moet met ruim tweehonderd lotgenoten uit Antwerpen, van wie negen uit Deurne, dwangarbeid verrichten in het *Judenlager* Les Mazures. In de dichtbeboste Franse Ardennen moeten de gevangenen hout kappen voor de productie van houtskool. In oktober 1942 wordt Chaim, samen met de andere dwangarbeiders uit het kamp, naar de Mechelse Dossinkazerne gevoerd. Hij wordt gedeporteerd met voor transport XV. Hij overleeft zijn barre gevangenschap niet. Heel waarschijnlijk sterft hij in Auschwitz, vermoord of door ziekte of totale uitputting in het najaar van 1942.

Verblijft als jood von de "Organisation Todt" te Camp des Mazures Ardennes Frankrijk.

Ik ondergeteekende verklaar geen enkele veroordeeling opgeloopen te hebben.
(Handteekening van den vreemdeling)

Ik ondergeteekende verklaar ~~geen enkele~~ dat mijn man ~~veroordeeling opgeloopen te hebben~~ verblijft in Camp des Mazures Ardennes Frankrijk
(Handteekening van den vreemdeling)

Helena Rutzl

Te ~~DEURNE~~ Antwerpen, den -4. SEP. 1942 19

ar.
ommissaris,

Vr den Burgemeester :
de ~~Adjunct~~ Politiecommissaris ~~opziener,~~

COMMISSARIAAT VAN POLITIE ANTWERPEN DISTRICT DEURNE

Uit een zoveelste 'inlichtingenformulier' dat Helena nog op 4 september 1942 moet invullen, blijkt dat ze heel goed weet waar haar man Chaim is: *Verblijft als jood voor de "Organisation Todt" te camp des Mazures Ardennes Frankrijk.* Helena woont dan al in Deurne, het document is immers afgestempeld door *Commissariaat van Politie Antwerpen – District Deurne.*
Heel waarschijnlijk zijn Helena en Chaim al wel een tijdje eerder verhuisd naar Deurne, maar maken ze geen haast met de verplichte registraties.

22

Elisabeth Kesner

De Amsterdamse diamantslijper Salomon Kesner leert de in Antwerpen geboren Eva Tokkie kennen. Salomon verhuist naar Antwerpen en ze trouwen in 1903. Hun zoon Lion wordt nog datzelfde jaar geboren, Elisabeth volgt in 1906.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog slaat het gezin op de vlucht naar het neutrale Nederland. Na de oorlog doet Antwerpen veel inspanningen om vaardige diamantbewerkers aan te trekken en de Kesners komen terug in 1919.

Elisabeth Kesner wordt zangeres en trouwt in 1932 met Marcel Van Caeneghem. Ze gaan wonen in de Ter Rivierenlaan 127 in Deurne.

Bij de grote razzia die in Deurne plaatsvindt op 28 en 29 augustus 1942, gaat de politie aan hun deur voorbij. Elisabeth is getrouwd met een niet-Joodse man en hoewel de nazi's die 'gemengde huwelijken' wel als *Mischehen* bestempelen, laten ze die Joden met rust. Althans, dat doen ze in de meeste gevallen en het is ook maar voorlopig.

Elisabeth Kesner
Antwerpen, 26 maart 1906
Auschwitz, eind 1943
Zangeres

"Ze duikt niet onder en leeft de opgelegde regels na, goedschiks of kwaadschiks."

Elisabeth probeert de gewone loop van haar leven voort te zetten. Ze duikt niet onder en leeft de opgelegde regels na, goedschiks of kwaadschiks. In 1942 betaalt ze de jaarlijkse taks op haar fiets, in 1943 betaalt ze die taks wel onder de naam 'Van Caeneghem', hoewel het echtpaar feitelijk gescheiden leeft. Probeert Elisabeth haar Joodse identiteit wat te verbergen?

In juni 1942 krijgt ze een vrijstelling van het dragen van de Davidsster. Maandelijks moet ze langs de *Feldkommandantur* voor een verlenging.

In mei 1943 wordt Elisabeth toch opgepakt, en dat dus ondanks haar huwelijk met Marcel Van Caeneghem. De nazi's worden immers almaar fanatieker en mee door het feit dat zij en haar man niet langer op hetzelfde adres wonen, valt de bescherming van haar huwelijk weg.

In de Dossinkazerne wordt ze op de lijst van 6 mei 1943 geregistreerd als nummer 123 voor het transport XXI naar Auschwitz. Elisabeth zit ruim twaalf weken vast in Dossin. De nazi's willen de Joodse burgers snel deporteren. Maar nadat de grote razzia's voorbij zijn, krijgen ze het steeds moeilijker genoeg personen te verzamelen om een konvooi samen te stellen. Het transport vertrekt op 31 juli 1943 en komt drie dagen later aan in het uitroeiingskamp. Ongeveer 70% van de gevangenen wordt meteen naar de gaskamers gevoerd. Elisabeth is een jonge vrouw die misschien wordt uitgekozen om dwangarbeid te verrichten voor de nazi's haar vermoorden of sterft door ziekte of totale uitputting. Elisabeth overlijdt in Auschwitz, vermoedelijk tegen het einde van 1943.

Marcel Van Caeneghem is een handelsbediende, geboren in 1907. Enkele jaren na de dood van Elisabeth, trouwt hij met Carolina Tobback. Hij overlijdt in Antwerpen op 19 januari 1996.

Eva Tokkie, de moeder van Elisabeth, sterft nog voor de oorlog uitbreekt. Elisabeths vader, Salomon Kesner, wordt in 1943 opgepakt en met het transport XX gedeporteerd. Ook hij wordt vermoord in Auschwitz.

Lion, Elisabeths oudere broer, trouwt in 1937 in Deurne met de niet-Joodse Elisa Wouters. Kort na de oorlog gaan ze in Duffel wonen, de gemeente waar Elisa in 1898 is geboren.

23

Jan De Ridder

Verzetsagent tijdens de Tweede Wereldoorlog in Deurne, lid van de Witte Brigade (Fidelio), omgekomen in het concentratiekamp van Nordhausen op 9 maart 1945 na dertien maanden harde gevangenschap.

Jan De Ridder
Deurne, 19 juni 1902
Nordhausen, 9 maart 1945

In de stoep voor het rijhuis met het nummer 244 in de Gallifortlei in Deurne, op een paar honderd meter van de Bosuil, is op zondagmiddag 16 september 2018 een struikelsteen aangebracht voor Jan De Ridder. Het gaat om de eerste herdenkingskassei die met toelating van het stadsbestuur is aangebracht in Antwerpen.

Jan De Ridder wordt geboren in Deurne op 19 juni 1902 als Joannes Franciscus De Ridder en woont met zijn ouders, broer en zussen aan de Turnhoutsebaan 207. Op 9 januari 1926 huwt hij met Emma Baelus. Op 25 augustus 1928 kopen Jan en Emma een huis van de Samenwerkende Maatschappij "Tuinwijk van Deurne" aan de Gallifortlei 244. Vanaf dan wonen ze in wat hij zelf "ons proper en schoon huizeke" noemde. Jan is aanvankelijk diamantslijper, maar op 31 oktober 1932 treedt hij in dienst als politieagent te Deurne.

Als de *Luftwaffe* vroeg in de ochtend op 10 mei 1940 het vliegveld van Deurne bombardeert, begint ook voor Antwerpen de Tweede Wereldoorlog. De scholen worden gesloten, enkele schuilplaatsen ingericht en de eerste rantsoeneringsmaatregelen

getroffen. Op 18 mei trekken de eerste Duitse soldaten Antwerpen binnen en wordt de hakenkruisvlag op de kathedraal gehesen. De tweede Duitse bezetting binnen een kwarteeuw is een feit.

Als politieagent krijgt Jan De Ridder te maken met de Jodenvervolging door de nazi's. In augustus 1942 worden razzia's gepland om Joodse families te arresteren. Waarnemend Antwerps burgemeester Delwaide, hoofdcommissaris De Potter en Procureur des Konings Baers verplichten de Antwerpse politie om mee te werken aan de klopjacht op deze onschuldige mensen. Maar de tweede Antwerpse razzia op 27 augustus 1942 mislukt gedeeltelijk omdat politieagenten uit Deurne, Berchem, Borgerhout en Zurenborg Joodse families op voorhand verwittigen. Als straf moeten de korpsen uit deze gemeenten en wijken extra arrestaties verrichten.

Het korps van Deurne moet tweehonderd bijkomende arrestaties van Joodse burgers uit Deurne verrichten. Omdat de agenten niet aan dat quotum komen, wordt de razzia dan maar uitgebreid naar Merksem. Daarvan worden onder meer de veertienjarige Bob Mendes en zijn broer het slachtoffer. Op 27 oktober 2009 getuigt Mendes daarover in *De Standaard*: "Het was al nacht toen de politie van Merksem ons huis binnenviel. (...) Ikzelf, net 14, en mijn 16-jarige broer werden behoorlijk hardhandig van ons bed gelicht en vlogen voor de rest van de nacht in de cel. Te voet wandelden we kilometers ver naar Deurne, de dag erna. (...) Daar (toen cinema Plaza, nu de basisschool Sancta Maria op de Gallifortlei) kwamen we aan in onze korte broek, ons zomerhemdje en sandalen. In het halfduister stond een hoop mensen met pak en zak. Zij wisten vermoedelijk wél dat ze richting concentratiekamp zouden gaan. Een man in burger kwam toen op ons af en nam ons mee. Hij smokkelde ons de cinema uit. (...) Wie was dat? Vroeg ik aan mijn moeder toen we thuis kwamen. Ze heeft er nooit op geantwoord. (...)" Bob Mendes haalt dan een zwart-wit foto boven. "Jan De Ridder, de agent die ons op het nippertje het leven redde en zelf stierf in de concentratiekampen. Hij verdient het om geëerd te worden, samen met andere Antwerpse verzetsagenten."

Jan De Ridder wordt samen met 42 van zijn collega's brutaal opgepakt in de koude nacht van 14 op 15 januari 1944 wegens verzetsactiviteiten. Hij wordt eerst opgesloten in de Duitse afdeling van de gevangenis in de Begijnenstraat. Op 6 mei wordt hij gedeporteerd naar het concentratiekamp van Buchenwald en nadien naar het werkkamp van Ellrich (Dora-Mittelbau) in het Duitse Harzgebergte. Op 9 maart 1945 overlijdt hij door ziekte en ontbering in het vernietigingskamp Boelcke-Kaserne in Nordhausen.

Jan De Ridder is een *Nacht und Nebel*-gevangene. In december 1941 heeft Hitler de opdracht gegeven een regeling uit te werken om verzetsmensen te bestraffen. Zo komt een speciale strafklasse tot stand: *Nacht und Nebel*. Verzetslieden worden in het geheim afgevoerd om spoorloos in 'nacht en nevel' te verdwijnen. Na de oorlog oordeelt het internationale Neurenbergtribunaal dat het zonder meer om oorlogsmisdrijven gaat.

Zoals voor miljoenen andere nazislachtoffers is er geen grafsteen opgericht voor de politieman. Met het plaatsen van de struikelsteen willen de nabestaanden Jan De Ridder vanuit de *Nacht und Nebel*-hel van Nordhausen terugbrengen naar zijn huis in Deurne. Zo willen ze hem verbinden met de nu al vele tienduizenden struikelstenen die overal in Europa gelegd werden ter nagedachtenis van de slachtoffers van het naziregime.

Tijdlijn

1940

10 mei

Duitsland valt België binnen en de *Luftwaffe* bombardeert het vliegveld van Deurne. Daarbij vallen de eerste oorlogsslachtoffers. Enkele Joodse gezinnen uit Deurne vluchten het land uit.

18 mei

Het Duitse leger bezet Antwerpen.

28 mei

België capituleert.

juni

Al heel snel is er voedselschaarste en alles ‘gaat op de bon’. Eten wordt gerantsoeneerd en zegeltjes en voedselkaarten zullen vijf jaar lang heel kostbaar zijn.

15 juli

Oproep door de Duitse bezetter tot vrijwillige tewerkstelling in Duitsland.

25 september

De verzetsgroep Vrank en Vrij maakt in de Cruyslei een van de eerste sluikbladen in Vlaanderen.

28 oktober

De Duitse bezetter voert het gemeentelijk Jodenregister in, een van de eerste anti-Joodse maatregelen. Joodse burgers boven de vijftien jaar moeten zich laten registreren. Deurne is een van eerste gemeenten die een register aanlegt. Op 11 november 1940 wordt Jacob Bonettemaker als eerste ingeschreven.

1941

18 januari

Op 18 januari 1941 worden enkele mensen uit Deurne uitgewezen naar Zonhoven. Al in februari 1941 komt aan deze actie een einde en keren de uitgewezenen terug.

oktober 1940 tot september 1942

In de periode van oktober 1940 tot september 1942 vaardigt de Duitse bezetter de ene na de andere anti-Joodse verordening uit. Joodse burgers moeten hun bezittingen aangeven, hun bedrijven worden gebrandmerkt, ze moeten zich houden aan een avondklok en mogen geen radio's hebben, kinderen mogen alleen nog naar Joodse scholen. Sommige van die verordeningen worden in Antwerpen nog strenger gemaakt. Zo worden in juli 1941 Joodse advocaten uitgesloten en mogen Joden niet op de tram of naar het theater of de cinema.

paasmaandag 14 april

De Antwerpse *Kristallnacht* begint met de vertoning van de haatzaaiende en opruiende film *Der ewige Jude.* De film lokt een uitbarsting van geweld uit tegen Joden. In de Joodse buurt worden ruiten ingegooid en vernielingen aangericht. Synagogen worden in brand gestoken. Deze golf van geweld zet vele Joodse families ertoe aan onder te duiken of weg te trekken.

Vanaf 25 september

Vanaf 25 september 1941 mogen de Joodse burgers de parken niet meer in. Het Rivierenhof, het Boekenbergpark, het Te Boelaerpark en andere parken worden verboden terrein.

1942

1 januari

Deurne, Berchem, Borgerhout, Hoboken, Merksem, Mortsel, Wilrijk en een deel van Ekeren worden bij Antwerpen gevoegd. Leo Delwaide wordt de burgemeester van de fusiestad Groot Antwerpen. Voor de Joden zal dat een slechte zaak blijken.

vanaf 27 mei

Vanaf 27 mei 1942 moeten de Joden ouder dan zes jaar de gele Jodenster dragen. Deurne verdeelt 288 Jodensterren.

juni & juli

In de loop van juni en juli 1942 voert de Duitse bezetter veel Joodse mannen naar Noord-Frankrijk om te werken aan de *Atlantikwall*. Politieagenten helpen bij de verdeling van de opeisingsbevelen. Eind oktober 1942 worden de meeste van deze dwangarbeiders via de Dossinkazerne gedeporteerd naar Auschwitz. Onder hen zijn ook heel wat Joden uit Deurne.

vanaf 22 juli

Vanaf 22 juli verdeelt de Vereniging voor Joden in België, opgericht op bevel van de Duitsers, *Arbeitseinsatzbefehlen*.
De Joden moeten zich melden in de Dossinkazerne 'om te gaan werken in het Oosten'. Wie daar geen gevolg aan geeft, wordt met zware straffen bedreigd. De mensen die zich melden worden gedeporteerd naar Auschwitz.

11 augustus

Vertrek transport II met duizend gevangenen, mensen die zijn ingegaan op hun *Arbeitseinsatzbefehl*. Met dit transport worden de eerste Joden uit Deurne gedeporteerd. Deze dertien mensen komen allemaal om in het uitroeiingskamp. Van deze duizend gedeporteerden zullen amper vier overleven.

28 & 29 augustus

In Deurne vindt een grote politierazzia plaats. De politie van Deurne voert veel Joden naar cinema Plaza in de Gallifortlei: 133 komen op de lijst en 115 van hen worden weggevoerd naar de Dossinkazerne. De meesten van hen komen om in Auschwitz.

24 oktober

Transport XV vertrekt vanuit de Dossinkazerne naar Auschwitz. Op de trein zitten negen Joodse mannen uit Deurne die dwangarbeid moesten verrichten in kamp Les Mazures.

1943

3 & 4 september

De Sipo-SD voert de laatste razzia uit in Antwerpen en viseert nu ook Belgische Joden. Dit kadert in de zogenaamde actie Iltis. In Deurne wordt onder meer het gezin Davidson-Sigal het slachtoffer daarvan.

1944

14 januari

De Duitse bezetter arresteert een groot deel van het politiekorps van Deurne: 43 agenten worden gedeporteerd naar Gross Rosen, Buchenwald en Dora, 38 van hen komen om in de kampen.

25 mei

Alfons Schneider, tot eind 1941 burgemeester van Deurne, wordt aangehouden en gedeporteerd.

4 september

Een groot deel van Antwerpen wordt bevrijd. Ten noorden van het Albertkanaal blijven Duitse militairen verder vechten tot begin oktober.

13 oktober tot 28 maart

Antwerpen wordt zwaar geteisterd door de V-bommen. In Deurne valt de eerste V-bom vlakbij het 't Mestputteke op 22 oktober, de laatste op 16 maart 1945 bij het Albertkanaal.

1945

8 mei

De oorlog is voorbij: wapenstilstand, eindelijk.

van april tot de zomer 1945 en later

De weinige Joden, de politieke gevangenen en de krijgsgevangenen die de kampen overleefden, keren terug.

24

Een grote politierazzia in Deurne

Het is vrijdag 28 augustus 1942. Bij zonsondergang begint de joodse sabbat. Iets na 23 uur worden de politieagenten in Deurne op weg gestuurd om 250 Joden op te pakken in het district. Dat streefdoel, opgelegd door de Sipo-SD (*Sicherheitspolizei – Sicherheitsdienst*), wordt niet bereikt. Wel worden 133 mensen geregistreerd nadat ze zijn samengebracht in de cinema Plaza in de Gallifortlei. In de namiddag van zaterdag 29 augustus voeren verhuiswagens de opgepakte Joden naar de Mechelse Dossinkazerne. Daar worden 115 mensen geregistreerd. Enkelen kunnen nog ontsnappen na hun registratie in cinema Plaza en nog acht anderen worden vrijgelaten wegens hun hoge leeftijd. Enkele dagen later, op 1 en 8 september, worden bijna alle 115 opgepakte Deurnse Joden met de transporten VII en VIII gedeporteerd naar Auschwitz. Slechts enkelen zullen het uitroeiingskamp overleven.

Hoe kan dat drama gebeuren?

De nazi's willen alle Joden uit de weg ruimen. Naarmate het Duitse leger na de *Blitzkrieg*, waarbij het vanaf 1939 half Europa onder de voet loopt, minder militaire successen behaalt, worden de nazi's almaar fanatieker in hun Jodenhaat. In juni 1942 begint de Duitse bezetter Joodse mensen dwingend en dreigend op te roepen om 'in het Oosten te gaan werken'. Maar de Joden worden steeds argwanender en velen geven niet langer gevolg aan de Duitse oproepen.

De Duitsers gooien het dan over en andere boeg. Op 22 juli 1942 wachten agenten van de Sipo-SD in het Antwerpse Centraal Station de treinen van Brussel op. Ze arresteren ongeveer 160 Joden die van de hoofdstad op weg zijn naar huis. In de volgende dagen en weken voert de Sipo-SD de acties nog op en organiseert echte razzia's waarbij wijken en straten worden afgezet en Joden uit hun huizen worden gesleurd.

Op 27 augustus heeft SS'er Erich Holm, chef van de Sipo-SD in Antwerpen, opnieuw een razzia gepland. De derde of vierde (naargelang de telling) al en Holm eist dat ook de Antwerpse politie een deel van het werk doet. Binnen het

politiekorps is daar grote verdeeldheid over. Velen vinden dat ze niet moeten meewerken.

Burgemeester Delwaide en hoofdcommissaris De Potter leggen de Duitsers geen strobreed in de weg. Ze eisen dat de agenten hun opdrachten met een ijzeren discipline uitvoeren. Procureur des Konings Baers laat niet van zich horen. Agenten die niet willen meewerken aan de arrestatie van onschuldige burgers verwittigen Joodse families dat er opnieuw een razzia zit aan te komen en doen deze razzia mislukken. In deze Stadskroniek staat het verhaal van Paul Bucholz. Dankzij de verwittiging door een politieagent kan zijn gezin veilig onderduiken.

Erich Holm is razend en blaast de actie af. Daags nadien geeft hij de adjunct-politiecommissarissen van Antwerpen, Berchem, Borgerhout en Deurne een stevige uitbrander. Ze krijgen het bevel om elk in hun wijk of district 250 Joden aan te houden. De politie moet de opdracht alleen uitvoeren zonder steun van de Duitsers, een straf voor het 'verraad' van 27 augustus.

Jozef Bouhon, adjunct-commissaris in Deurne, brengt verslag uit aan commissaris Robert Hendrickx. Die geeft Bouhon de opdracht om cinema Plaza op te eisen om daar alle op te pakken Joden samen te brengen.

De adjunct-commissarissen van Deurne krijgen elk een sector toegewezen waarin ze met hun ploeg de Joden moeten oppakken. Daarbij maken ze gebruik van het gemeentelijke Jodenregister. De Joodse burgers wonen verspreid over gans Deurne in wel 55 verschillende straten in Deurne-Noord, -Centrum en -Zuid.

Door het politiekorps loopt een breuklijn. Heel wat agenten zijn fel anti-Duits en zitten in het verzet, terwijl anderen op zijn minst sympathie hebben voor de Nieuwe Orde. Dat is ook te merken aan de manier waarop de agenten te werk gaan. Jos Veerman moet samen met zijn adjunct-commissaris Frans Van Heymbeeck Joodse burgers oppakken in Deurne-Noord. Beiden zijn lid van de weerstand en weigeren dwang te gebruiken. Na de oorlog schrijft Veerman over die razzia: "We besloten geen enkele Jood naar de Plaza te brengen. We brachten de mensen op de hoogte van onze taak en lieten hen de keuze om zich vrijwillig aan te melden of onder te duiken. Niemand meldde zich aan. Toen we rond middernacht terug op het commissariaat verschenen, botsten we op een bijzonder zenuwachtige commissaris Bouhon. Hij was zeer nerveus en helemaal bezweet. Het aantal Joden in de Plaza was veel te laag."

''Veel agenten voeren hun opdracht tegen hun zin uit en gedragen zich heel correct''

Wellicht heeft de lange tijd die eroverheen is gegaan de herinnering van Veerman iets te mooi ingekleurd. Er worden immers wel Joden opgepakt in de sector Lakbors, maar mogelijk laten Veerman en andere agenten ook sommige Joodse gezinnen ongemoeid. Dat is niet zo duidelijk.

Veel agenten voeren hun opdracht tegen hun zin uit en gedragen zich heel correct tegenover de Joden die ze moeten oppakken. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de getuigenissen

van Bernhard Mechanicus en Sylvain Haber, Joden die opgepakt worden, maar niet gedeporteerd. Beiden overleven ze de oorlog. In schril contrast daarmee staat bijvoorbeeld het optreden van Jozef Bouhon. Die slaat zelfs met de blanke sabel in op de Joden. Ook anderen getuigen van verregaande brutaliteit of agressie.

Het politieverslag meldt dat "zich geen incidenten voordeden" en dat "aan de aangehoudenen de meeste tijd werd verstrekt om al wat zij verlangden mee te nemen, in te pakken en om voor de nodige mondvoorraad te zorgen". Dat verslag vertelt dus maar de halve waarheid.

Deurne pakt minder Joden op dan Holm eist. Daarom vinden nog aanhoudingen plaats in Merksem en Antwerpen. De politie leidt alle aangehoudenen naar cinema Plaza. Dat zorgt voor heel wat tumult en veel mensen komen de straat op. Agent Jos Veerman vertelt hoe hij het zich herinnert: "Voor de cinema en op de rijbaan was er een echte toeloop van mensen. De politiemannen werden herkend als die van het bureel Zuid Waterbaan, dat een bolwerk was van Duitsgezinden. De bevolking ging voor de ingang van de cinema staan en weigerde deze vrij te geven. Er werd geduwd en getrokken. Bouhon trok op een gegeven moment zijn sabel en begon er mee boven de hoofden van de bevolking te zwaaien, doch zonder resultaat. Roepen, tieren, zelfs hoongelach, maar men week niet. Er ontstond een bijzonder gevaarlijke situatie, omdat een SD'er vanuit de zaal kwam en met zijn pistool enkele schoten in de lucht loste. De Joden werden mondjesmaat onder veel gejoel de cinema binnen geduwd."

In die wanorde kunnen enkele Joden ontsnappen, twaalf in het totaal, schrijft Veerman. Dat kan best, maar hoeveel mensen kunnen ontsnappen nog vóór ze geregistreerd worden in cinema Plaza blijft toch onbekend.

Verschillende mensen die kunnen ontsnappen of worden vrijgelaten, worden later opnieuw opgepakt, gedeporteerd en vermoord in de uitroeiingskampen. Onder hen zijn Sender Haber, Frimet Löw, Sonja Haber en Isaac Serlui.

SS'er Erich Holm eist dat in het totaal duizend Joden worden opgepakt. De Antwerpse politie blijkt wel heel ijverig, want in de 7de wijk, Berchem, Borgerhout en Deurne samen worden bij deze razzia minstens 1.105 Joodse burgers meegenomen.

In de periode na de razzia gaat de Duitse bezetter almaar door met zijn jacht op Joodse burgers. De Deurnenaars kunnen in september 1942 hun nieuwe rantsoenkaarten afhalen in het atheneum in de Jan Brochovenstraat en moeten daarbij hun identiteitskaart tonen. Bij Joden staat er in grote vette rode letters 'JOOD' op gestempeld. De Sipo-SD vraagt de aanwezige politieagenten de Joden meteen aan te houden. De Roemeense Cili Lieberman en de Nederlandse Emmy Winther lopen zo in de val. Politieagenten kunnen de weinige Joden die dan nog in Deurne wonen bijtijds waarschuwen zodat andere aanhoudingen voorkomen worden.

25

Jacob Bonettemaker & Eva Perels

Jacob Bonettemaker en zijn vrouw Eva Perels zijn bescheiden mensen en leiden een onopvallend leven. In het grote huis aan de Gallifortlei 161 wonen ze op twee kamers met een keukentje. Jacob werkt als bureelbediende bij het Syndicaat van de Diamantnijverheid, Eva zorgt voor het huishouden.

Tot 1937 woont hun dochter Rachel bij hen. Na haar huwelijk met Emmanuel Vos gaat ze haar man achterna en verhuist naar Purmerend, een gemeente even ten noorden van Amsterdam.

In de nacht van 28 op 29 augustus 1942 worden Jacob en Eva opgepakt bij de grote politierazzia in Deurne. Ze worden met de vrachtwagen weggevoerd naar de kazerne Dossin en daar geregistreerd onder de nummers 526 en 527 voor transport VIII naar Auschwitz. De trein vertrekt in Mechelen op 8 september 1942 en komt twee dagen later in het uitroeiingskamp aan.

"Vlak na de oorlog, nog in 1945, komt Rachel een korte tijd terug naar Deurne om te achterhalen wat er met haar ouders gebeurd"

Jacob Bonettemaker
Amsterdam, 23 november 1883
Auschwitz, september 1942

Eva Perels
Parijs, 26 september 1877
Auschwitz, september 1942

Jacob en Eva worden in het kamp vermoord op 11 september 1942. Rachel en Emanuel Vos krijgen drie zonen, alle drie geboren in Amsterdam. Het hele gezin overleeft de oorlog.

Vlak na de oorlog, nog in 1945, komt Rachel een korte tijd terug naar Deurne om te achterhalen wat er met haar ouders gebeurde. Bij een controle in Deurne blijkt ze nog steeds de valse papieren te hebben die ze ook tijdens de oorlog gebruikte. Wanneer ze zekerheid krijgt over het tragische lot van haar ouders, keert Rachel terug naar Purmerend. Daar sterft ze in 1955.

Haar drie zonen wonen een tijdlang in Nederland, maar ze migreren naar Israël en daar loopt voor ons elk spoor dood.

Politie-mannen van Deurne en hun burgemeester

In de nacht van 14 op 15 januari 1944 worden in Deurne 67 van de 81 politieagenten opgepakt, 43 worden naar concentratiekampen getransporteerd. Daarvan keren 35 nooit terug. Op 25 mei 1944 wordt ook Alfons Schneider aangehouden en via Buchenwald naar Dora gevoerd. Ook hij overleeft dat niet. Schneider is in 1937 burgemeester benoemd. Deze slachtoffers van het nazibewind zijn niet weggevoerd wegens hun afkomst, hun filosofische overtuiging of geaardheid, maar omdat ze met de weerstand in verband worden gebracht. En inderdaad, voor zover we weten zijn de meesten lid van de weerstand en hebben ze weerstandsdaden verricht. Dat hebben ze met hun leven bekocht.

Als het Duitse leger op 10 mei 1940 de Belgische grens oversteekt, is de toekomst van het land onzeker. De bezetter vaardigt allerlei nieuwe wetten uit. Velen weten niet hoe ze daarmee moeten omgaan. Ook de politie komt in een nieuw raamwerk terecht. Volgens de conventie van Den Haag van 1907 is de bezetter verantwoordelijk voor de ordehandhaving. Maar de Duitsers ontberen de kennis van het terrein en hebben onvoldoende personeel om ambten en politietaken over te nemen. De nazi's beschikken natuurlijk wel over eigen politiediensten zoals de gevreesde Gestapo. Maar het komt de burgemeesters toe om in de nieuwe omgeving een plaats te zoeken en door de politie de taken te laten uitvoeren opgelegd door de Belgische wet en door de verordeningen van de bezetter.

De gewone politietaken zoals de opsporing van criminelen, opvolging van de goede zeden, regeling van het verkeer en de mobiele brigade vormen geen probleem. Uitvoering van de Duitse verordeningen ligt moeilijker. De burgemeesters kunnen soms morele bezwaren inroepen, maar de politie dient orders uit te voeren. Dat wordt delicaat als de eerste Jodenverordeningen verschijnen en bijzonder pijnlijk wanneer Joden

moeten opgepakt worden. Wanneer dat gebeurt, maakt Deurne al deel uit van Groot-Antwerpen onder het burgemeesterschap van Leo Delwaide.

In Deurne lopen heel wat politiemensen niet warm voor de uitvoering van de Duitse verordeningen. Er zijn in Deurne drie politiekantoren: Waterbaan in Deurne-Zuid, Lakborslei en Cogelsplein, waar de hoofdcommissaris kantoor houdt. Het kantoor van Deurne-Zuid staat bekend als zwart (Duitsgezind), dat van de Lakborslei als wit (Engelsgezind). De leidende adjunct-commissaris van de Waterbaan, Gaston Jans, wordt na de oorlog gerechtelijk veroordeeld.

"In Deurne lopen heel wat politiemensen niet warm voor de uitvoering van de Duitse verordeningen."

De Deurnse politie krijgt het bevel deel te nemen aan een Jodenrazzia op 28 en 29 augustus 1942. In deze Stadskroniek staat daar een apart hoofdstuk over.

In de loop van de oorlog worden steeds meer agenten lid van een verzetsbeweging. Sommigen zijn lid van de Nationale Koninklijke Beweging, het Belgisch legioen of de Witte Brigade (Fidelio). In juni 1943 brengt adjunct-commissaris André Hermans veertig politieleden samen en de meesten worden toen lid van de Witte Brigade, opgericht in juni 1940 door de Antwerpse leraar Marcel Louette. Hermans en Jos Veerman leiden de Deurnse cel van de Witte Brigade. Het is een van de verzetsbewegingen die in contact staan met Londen, waarheen vijfhonderd boodschappen worden verstuurd. Een van de bladen van de Witte Brigade werd gedrukt door de Antwerpse gebroeders Crutzen tot ze worden aangehouden in november 1941. Vanaf dan wordt hun taak overgenomen door Leon Ceulemans, de begrafenisondernemer van Deurne. Vele agenten plegen ook echte verzetsdaden, gaande van de inzameling van inlichtingen tot sabotage van telefoonlijnen en spoorverbindingen en verbergen van Joodse burgers.

Zo is er het verhaal van Jaak Van Rillaer, die in de jaren 30 politieagent wordt in Deurne. Hij staat er onder het bevel van Frans Van Heymbeeck in het 'witte' commissariaat van de Lakborslei. Jaak gaat met enkele collega's naar het vliegveld van Deurne. Ook Jos Veerman wordt met die taak belast. Het vliegveld moet bewaakt worden, maar Jaak en de anderen tellen de vliegtuigen. Jaak neemt een boekje sigarettenblaadjes mee en haalt er per vliegtuig een blaadje uit. 's Avonds geeft Jaak de blaadjes aan de Witte Brigade. Daarna wordt aan Engeland doorgegeven hoeveel vliegtuigen er terug zijn gekomen van raids op Engeland. Behalve een sabel en een knuppel hebben de politiemensen geen wapens. Toch verzamelt de Deurnse politie wapens, die ze uit politiekantoren en elders roven en verbergen op diverse plaatsen in het Rivierenhof, zelfs in de nabijheid van het kasteel waar Duitse officieren verblijven.

Uiteindelijk worden de politiemensen van het verzet tijdens de nacht van 14 op 15 januari 1944 opgepakt door de bezetter en via enkele

Alfons Schneider, herdenkingsplaat in het crematorium van het kamp Dora

tussenstations naar concentratiekampen in Duitsland gevoerd. De meesten komen terecht in Gross-Rosen en in Dora. Gross-Rosen is een kamp van *Nacht und Nebel* in Silezië, Polen. De gevangenen worden totaal van de buitenwereld afgesloten. Ze bestaan niet meer. Er is geen contact met de familie mogelijk. Het kampregime is verschrikkelijk. Er moet hard gewerkt worden om graniet uit te houwen en er is te weinig voedsel. Velen overleven niet en worden achteraf vaak als vermist opgegeven. In Dora, niet ver van Buchenwald en Weimar, worden V-bommen geproduceerd in donkere en vochtige mijngangen. Ook daar is onvoldoende voedsel en drank. Sommigen drinken het vocht dat van de muren loopt. Wie het langer dan drie maanden volhoudt, moet over een sterke fysiek beschikken of een beetje geluk hebben. Gevangenen worden zowel in Gross-Rosen als in Dora geslagen, gefolterd, neergeschoten of opgehangen. Geen wonder dat 35 van de 43 gedeporteerde agenten van Deurne dat niet hebben overleefd.

Op 25 mei 1944 wordt ook de laatste vooroorlogse burgemeester van Deurne opgepakt door de bezetter en op 19 juni op transport naar Buchenwald gezet. Zo goed als zeker houdt de arrestatie van Schneider verband met de rol van het politiekorps in de weerstand. Schneider wordt in augustus 1937 tot burgemeester van Deurne benoemd in opvolging van Lode Craeybeckx en is daardoor automatisch hoofd van de politie. Dat duurt tot 1 januari 1942, als Deurne samen met andere gemeenten opgaat in de fusiestad Groot-Antwerpen. Schneider wordt schepen van sociale zaken van het nieuwe college en is geen hoofd meer van de politie. Op

27 januari 1944 neemt hij samen met de andere oudgedienden ontslag. Het is echter ondenkbaar dat hij de hele tijd alle contacten met het Deurnse politiekorps zou verbroken hebben. Hij moet geweten hebben dat een grote groep agenten lid is van de weerstand. Op 13 maart 1952 legt gemeentesecretaris Alfons Van Riel een verklaring onder ede af en zegt op de hoogte te zijn geweest van de "bedrijvigheid van Schneider in de weerstand door de sluikpers". Maandelijks ontvangt Schneider het blaadje *De Vrijschutter*, dat na lectuur werd verbrand. Schneider leest dus de sluikpers en moet langs andere wegen ook gehoord hebben over de weerstandsactiviteiten van zijn agenten, die hem trouwens nog altijd als hun burgemeester beschouwen. Weerstandsdaden zijn van hem niet bekend. Weliswaar verklaart Van Riel na de oorlog dat Schneider als Antwerpse schepen een lijst met 107 namen uit Duitse handen heeft weten te ontfutselen. Wellicht ontsnappen die mensen aan verplichte tewerkstelling in Duitsland. Na de oorlog vindt men in Deurne in het huis van de leider van de collaborerende DeVlag een fiche over Alfons Schneider en daaruit blijkt dat de Nieuwe Ordebewegingen hem sterk wantrouwden. Verraad zou aan de basis hebben gelegen van zijn arrestatie. De verrader zou een Duitsgezinde politieman kunnen geweest zijn.

Daardoor wordt Schneider op 19 juni 1944 eerst naar Buchenwald en vervolgens naar Dora getransporteerd. De treinreis duurt enkele dagen en is op zich al een marteling. De gevangenen worden in beestenwagens gepropt. Velen kunnen niet zitten, er zijn geen toiletten, water en voedsel ontbreken. Ziektes breken uit en sommigen sterven daaraan. Schneider is een maaglijder, maar bereikt zoals vele anderen volledig uitgeput het kamp Buchenwald. Nadien wacht hem het kamp Dora. Het is niet duidelijk of Schneider daar ook in de donkere mijngangen is tewerkgesteld, wat niet betekent dat hij een beter lot beschoren is. Hij overlijdt op 5 augustus 1944. Volgens een getuige is dat gebeurd in Harzungen, een buitencommando van Dora. Na de oorlog wordt Alfons Schneider meerdere keren herdacht en in 1954 wordt door het ministerie van volksgezondheid de toelating verleend om in de rand van zijn overlijdensakte te noteren 'stierf voor België'.

Naast de ruim 260 Joodse gedeporteerden, die centraal staan in deze Stadskroniek, worden ook ongeveer 90 Deurnse weerstanders, onder wie de 35 agenten en burgemeester Alfons Schneider, slachtoffers van de naziterreur. Hun namen staan genoteerd in het *Gulden boek van de Belgische weerstand*.

27

Syma Jaskievetz

Syma Jaskievetz, Julius Anger en hun twee zonen migreren in 1938 van de welvarende Berlijnse wijk Charlottenburg naar het Antwerpse Deurne. Die stap zetten ze niet helemaal vrijwillig. Nog in augustus 1937 deponeert Julius in Duitsland zijn brevet voor een roomijsmachine, hij wil er graag zijn uitvinding in productie brengen. Maar zonder twijfel voelen hij en Syma dat het groeiende antisemitisme hen geen andere mogelijkheid laat dan hun droom proberen elders waar te maken. Ze pakken hun koffers in Berlijn en vluchten naar Antwerpen. Nauwelijks een half jaar later raast de *Kristallnacht* door gans Duitsland.

In België betekent de productie van de roomijsmachines werk voor meerdere arbeiders, maar de ambitie reikt verder: naar Frankrijk en andere Europese landen en naar Amerika. Er komt werk in het vooruitzicht voor wel enkele honderden arbeiders. Bij Frigimax, het bedrijf dat de machines gaat produceren, loopt al snel een eerste bestelling binnen voor 350.000 frank en het bedrijf onderhandelt over een productie in Zwitserland en Italië.

Maar Julius Anger heeft een wankele gezondheid. Hij is nierpatiënt en moet vanaf september 1938 het bed houden. Hij sterft thuis in Deurne op 23 december 1939. Door het wegvallen van de uitvinder en stichter vallen de productieplannen in duigen.

Syma Jaskievetz
Londen, 19 oktober 1911
Auschwitz, augustus 1942

Syma Jaskievetz wordt geboren in Londen. In 1911 trouwt ze er met Julius Anger. Beiden hebben ze Poolse roots, maar doordat ze lange tijd niet in Polen komen, verliezen ze hun nationaliteit volgens de toenmalige Poolse wetgeving. Zo worden ze vaderlandsloos.

Na hun huwelijk komen ze al snel naar het vasteland. In 1912 wordt hun zoon Egon geboren in Mülhausen (het huidige Mulhouse in Frankrijk), in die tijd een Duitse stad. Hun tweede zoon Gerhard wordt in 1925 in Berlijn geboren.

Hun Berlijnse leven eindigt in 1938 en de Antwerpse periode begint beloftevol met de start van de productie van roomijsmachines. Maar de dood van Julius en de Jodenvervolging tijdens de Tweede Wereldoorlog breken dat rooskleurig toekomstbeeld brutaal af.

Syma laat zich op 29 november 1940 inschrijven in het gemeentelijke Jodenregister van Deurne. Ze woont dan in de Gallifortlei 76. Haar veertienjarige jongste zoon is al bij familie in Londen ondergebracht.

Egon, de oudste zoon, leert Renate Reinicke kennen. Misschien kennen ze elkaar al van in Berlijn. Ze wonen daar immers in elkaars buurt en bovendien komen ze ook beroepshalve met elkaar in contact: Egon is tandtechnicus en Reinicke tandarts. Ze trouwen in Deurne op 10 mei 1939. Egon probeert ook in Deurne zijn brood te verdienen als tandtechnicus. Hij heeft daar echter geen toelating voor, waardoor hij heel wat problemen krijgt met de administratie.

Een nurkse onderbuur schrijft een brief naar de politie om Egon verdacht te maken. Moedig als de buur is, besluit hij zijn brief: “Daar ik een Patisserie zaak heb, verzoek ik u vriendelijke mij niet in deze zaak te willen vermelden, u begrijpt wel mekaar, Mijnheer.” Die buur ligt ook overhoop met andere buren en de politie laat de zaak rusten.

Egon heeft familie in Nederland en Duitsland en krijgt geregeld brieven in de bus. De brieven uit Duitsland blijken gecensureerd, staat in een politieverslag van 4 mei 1940.

Renate vindt werk als *dienstmeid* bij *juffrouw Boon*. Josephine Boon is een verpleegster-vroedvrouw bij de COO (Commissie van Openbare Onderstand, nu OCWM) in Deurne. Het is niet zonder meer toegelaten *vreemdelingen* in dienst te nemen. Josephine Boon verklaart dat zij door haar job op alle momenten van de dag en de nacht beschikbaar moet zijn. Belgische werknemers zijn nogal gesteld op hun regelmatige werkuren en zij vindt dus alleen een buitenlandse werkneemster die haar steeds kan helpen. Burgemeester Schneider bevestigt welwillend dat dit een geloofwaardige uitleg is en Renate kan aan het werk blijven.

Die verklaring van Josephine Boon is een leugentje om bestwil. Later wordt ze actief in het verzet als lid van de Witte Brigade (Fidelio) en helpt ze wel meer mensen die door de Duitse bezetting in moeilijkheden komen.

Op 18 januari 1941, anderhalf jaar voor de nazi’s met de massale deportaties naar Auschwitz beginnen, krijgen Syma, Egon en Renate een uitwijzingsbevel. Ze moeten naar het treinstation Antwerpen-Zuid aan de Bolivarplaats komen vanwaar ze met de trein naar Zonhoven vertrekken. Ze wonen daar enkele maanden in de tuinwijk op het adres Cité Beverzak 32 als de Duitse militaire overheid hen verplicht terug te keren naar Deurne. Pas terug in Deurne verhuizen Egon en

"In de Dossinkazerne is er een *Mahlerstube*, een schildersatelier. In dat atelier maken gedetineerden verschillende tekeningen en zelfs een schilderij van de kleine Rolf Peter."

Renate naar Brussel, Egon wordt daartoe verplicht door de Duitse bezetter en Renate volgt hem.

Syma woont in augustus 1941 opnieuw in de Gallifortlei. Een klein jaar later verhuist ze naar de Plankenbergstraat 11 waar ze van de politie *Arbeitseinsatzbefehl nr. 4263* krijgt, een dwingende oproep om te gaan werken in het oosten. Op 5 augustus 1942 wordt Syma in de Dossinkazerne geregistreerd voor transport II dat op 11 augustus 1942 naar Auschwitz vertrekt. Het is een van de dodelijkste transporten: slechts vier van de duizend gedeporteerden overleven de oorlog.

Na hun uitwijzing uit Deurne wonen Egon en Renate in Jette. Volgens de politie krijgen ze een oproep zich vrijwillig te melden in de Dossinkazerne en gaan ze daarop in. Zijzelf getuigen dat ze op 1 augustus 1942 worden opgepakt en naar Mechelen gevoerd. Egon en Renate hebben een beroep in de medische sector en de Duitsers zetten hen aan het werk in de ziekenboeg van Dossin. Renate liet zich eerder wel inschrijven in het Jodenregister van Deurne, maar ze blijkt geen Joodse te zijn. Omdat Egon getrouwd is met een niet-Joodse ontkomt ook hij aan deportatie.

Op 26 maart 1943 wordt hun zoontje Rolf Peter geboren in een Mechels moederhuis, maar moeder en zoontje moeten terug naar de Dossinkazerne. Renate houdt een dagboek bij waarin ze alles noteert over Rolf Peter. De gezonde evolutie van zijn gewicht en lengte kunnen we van dag tot dag volgen, maar het dagboek zegt niets over het leven in de kazerne. Renate verdringt dat of misschien is het gewoon ook te gevaarlijk daarover te schrijven. In de Dossinkazerne is er een *Mahlerstube*, een schildersatelier. In dat atelier maken gedetineerden verschillende tekeningen en zelfs een schilderij van de kleine Rolf Peter.

Het gezin blijft vastzitten in de Dossinkazerne tot de bevrijding begin september 1944. Na de oorlog kunnen Egon en Renate en hun jonge zoontje opnieuw in Brussel gaan wonen.

Antwerpse Joden uitgewezen naar Limburg

De meeste Joodse burgers laten zich registreren in het gemeentelijke Jodenregister. Maar er zijn ook heel wat Joden die weigeren de Duitse verordening na te leven. Van zo'n verplichte registratie kan immers niets goeds worden verwacht. Het gevaar van de Jodenlijsten blijkt al heel snel. In het Antwerpse zijn in december 1940 reeds veel Joden geregistreerd. Nog diezelfde maand besluit de *Feldkommandantur* de meerderheid van de tot dan toe geregistreerden uit te wijzen.

De Duitsers bezorgen de Antwerpse politie een lijst met meer dan zevenduizend namen. Provinciegouverneur Jan Grauls zorgt ervoor dat de uitwijzingsbevelen bij de gemeenten van het arrondissement Antwerpen terechtkomen. De gemeenten slaan er hun stempel op en de burgemeesters ondertekenen.

Op 18 december 1940 verdeelt de politie de eerste 608 uitwijzingsbevelen. De betrokkenen moeten zich aanbieden in het station Antwerpen-Zuid, met de nodige papieren en 'mondvoorraad voor drie dagen'. 'Reisgoed' mag maximaal 25 kilo wegen. 'Kinderen tot den ouderdom van 15 jaar of minder, die deel uitmaken van uw huishouden' mogen meereizen. Wie het uitwijzingsbevel negeert riskeert gevangenisstraf.

Op 21 december 1940 vertrekt de eerste trein naar Hasselt. De bestemming van de uitwijzingen delen de Duitsers pas mee in het Zuidstation. Het blijkt altijd een gemeente in Limburg te zijn. In de periode van 21 december 1940 tot 12 februari 1941 rijden negen treinen van Antwerpen naar Limburg. Er worden meer dan 8.600 uitwijzingsbevelen opgesteld. Veel burgers weten zich echter te onttrekken aan hun uitwijzing en uiteindelijk worden tussen de 3.200 en 3.400 burgers, bijna allemaal Joden, naar Limburg gedeporteerd.

Vanaf maart 1941 keren de eerste uitgewezenen terug naar Antwerpen. De Duitse overheid, zo schrijft historicus Lieven Saerens, kan het door de toenemende voedselschaarste moeilijk verantwoorden dat de Limburgse gemeenten volledig voor de kosten van hun 'gasten' dienen op te draaien. Wie terugkeert moet zich melden bij de *Feldkommandantur*, die beslist of de betrokkene opnieuw in Antwerpen mag wonen.

Wat willen de Duitsers bereiken met die uitwijzingen? Dat wordt nooit duidelijk.

28

Familie Tertaas-Huijsman

Hartog Tertaas is een Amsterdammer, geboren op 5 juli 1892. In 1919 trouwt hij met Clara Huijsman, ook een Amsterdamse, geboren op 10 februari 1893. Kort na hun huwelijk verlaten ze hun stad en trekken naar het Antwerpse. Hartog is een diamantbewerker en wordt aangetrokken door de gunstige omstandigheden die Antwerpen kort na de Eerste Wereldoorlog biedt aan vaardige diamantbewerkers.

De oudste dochter Rebecca wordt in Borgerhout geboren op 15 juni 1920. De jongste, Jacomina, in Deurne op 8 maart 1926. Tijdens de oorlog woont het gezin in de Te Couwelaarlei 31 in Deurne.

Clara en Jacomina geven in augustus 1942 gewoon gevolg aan de *Arbeitseinsatzbefehlen* 03816 en 03815 die hen zijn uitgereikt. Het is een bevel om te gaan werken in het Oosten. Ze worden dwingend opgeroepen zich aan te melden bij de kazerne Dossin, er zouden sancties volgen als ze die oproep durven negeren.

Clara en Jacomina worden geregistreerd als nummers 893 en 894 op de lijst van 27 augustus 1942 voor transport VI. Op dezelfde bladzijde 77 van die lijst staan de namen van nog enkele andere Joodse vrouwen uit Deurne die een dergelijke oproep krijgen. Het transport VI vertrekt in Mechelen op 29 augustus 1942 en komt drie dagen later aan in Auschwitz. Clara en Jacomina overleven hun deportatie niet.

Al enkele weken voor zijn vrouw en zijn jongste dochter zich aanmelden in de kazerne Dossin, wordt Hartog Tertaas verplicht tewerkgesteld in het noorden van Frankrijk aan de bouw van de *Atlantikwall*. In de zomer van 1942 worden duizenden Joodse burgers opgepakt tijdens razzia's. Door die zeer verontrustende acties door of in opdracht van de nazi's, gaan steeds meer Joodse gezinnen onderduiken. Daardoor krijgt de bezetter het almaar moeilijker om de opgelegde quota te halen: voor het einde van 1942 moeten op bevel van Berlijn vanuit België en Noord-Frankrijk 20.000 Joden worden gedeporteerd. Eggert Reeder, de chef van de

Duitse militaire administratie, geeft de opdracht de dwangarbeiders in Noord-Frankrijk en de Franse Ardennen voor deportatie op te geven. Er worden 1.315 Joodse arbeiders naar de Dossinkazerne gevoerd en ingeschreven op de lijsten van transporten XVI en XVII met bestemming Auschwitz.

Hartog wordt in de Dossinkazerne op 28 oktober 1942 geregistreerd als nr. 668 voor het transport XVI. Dat bestaat uit 756 mannen en ongeveer de helft van hen wordt in Auschwitz nog geselecteerd voor dwangarbeid in de omliggende fabrieken. Het kan niet achterhaald worden of ook Hartog opnieuw dwangarbeider wordt in Auschwitz of de fabrieken in de omgeving. Het is wel zeker dat hij in Auschwitz sterft, vermoord of geveld door ziekte of totale uitputting.

Over de laatste dagen van Hartog, Clara en Jacomina weten we niets. De rechtbank te Antwerpen stelt vast dat ze overleden in Auschwitz in 1943, maar de juiste datum is onmogelijk nog te achterhalen. Waarschijnlijk worden ze al in 1942 vermoord.

Hartog komt uit een gezin met zeven kinderen van wie slechts twee de oorlog overleven. Clara heeft vier broers, drie van hen komen om in de Holocaust.

Rebecca trouwt in volle oorlog op 8 november 1941 met François Verachtert. Als de grote politierazzia plaatsvindt, is Rebecca pas verhuisd van de Emiel Lemineurstraat 73 in de Merksemse wijk Dokske naar de De Gryspeerstraat 116 in Deurne-Noord. Ze is getrouwd met een niet-Joodse man en bovendien hoogzwanger. Wellicht krijgt ze om die redenen geen *Arbeitseinsatzbefehl* om in het Oosten te gaan werken. Of negeert ze misschien haar oproep? Ze wordt evenmin opgepakt bij de politierazzia in augustus 1942.

Rebecca bevalt op 2 september 1942 in Deurne van haar zoon Jozef. De vreugde van zijn geboorte wordt zwaar overschaduwd. Haar moeder en jongere zus zijn dan al gedeporteerd naar Auschwitz en over het lot van haar vader weet Rebecca niets.

Twee jaar later slaat het noodlot nog eens hard toe. Op 16 december 1944, om 15u23 valt een V2-raket op de Antwerpse cinema Rex. Daar draait *The Plainsman*, een western met Gary Cooper als legendarische Buffalo Bill. De zaal zit afgeladen vol voor deze kaskraker, naar schatting zijn er wel duizend kijkers, onder wie veel kinderen. Wat een ontspannend middagje uit moet worden, draait uit op een ongeziene catastrofe. Er vallen 567 dodelijke slachtoffers, 271 burgerslachtoffers en 296 geallieerde soldaten: Britten, Amerikanen, Canadezen, Polen, Nederlanders. Een van de dodelijke burgerslachtoffers is François Verachtert.

Rebecca overleeft de oorlog en de terreur van de V-bommen. Ze wordt tachtig jaar en overlijdt in Deurne op 20 oktober 2000.

Jacomina Tertaas
Deurne, 8 maart 1926
Auschwitz in 1942 of 1943

V.l.n.r.: Rebecca Tertaas, haar latere man François Verachtert en Jacomina Tertaas in 1939.

Hartog Tertaas en zijn vrouw Clara Huijsman wandelend op de Antwerpse De Keyserlei

Transport VIII

“Alle Joden, vooral mannen met een baard, moeten zich verzamelen op de binnenplaats van de kazerne. Terwijl religieuze objecten worden verbrand, moeten ze gebeden opzeggen. Ze worden gedwongen rond het vuur te blijven wandelen, verkleed alsof het carnaval is.” Zo getuigt Isaac De Jongh, een niet-gedeporteerde gevangene in de Dossinkazerne.

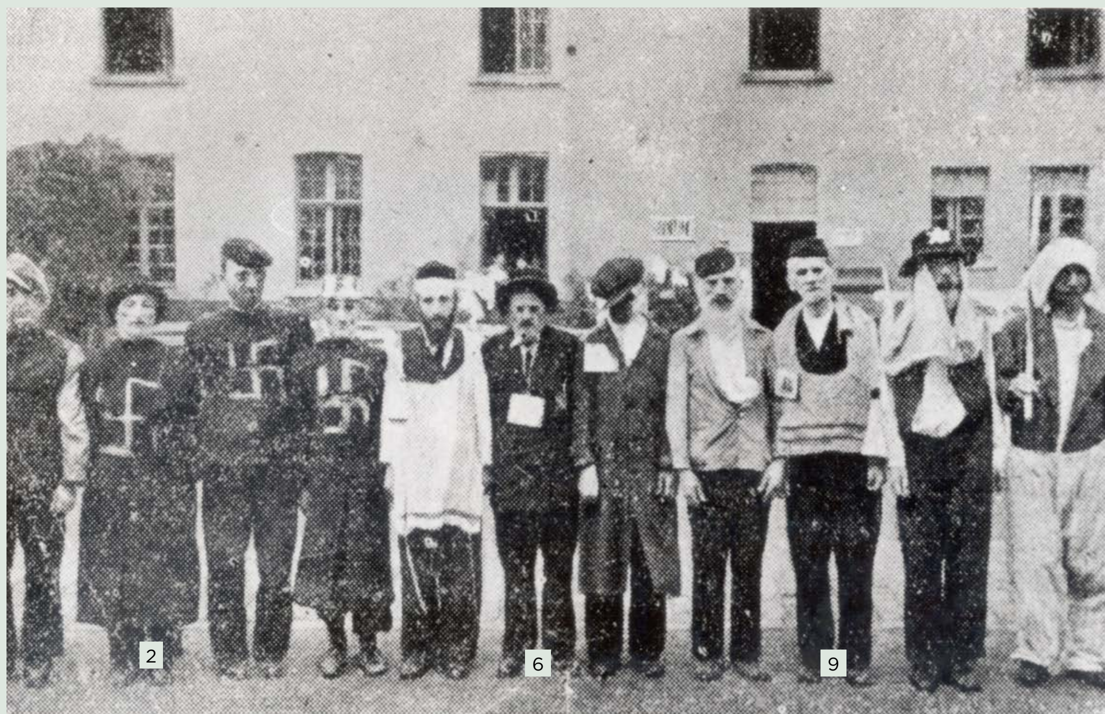
Vrome Joden die een baard en pijpenkrullen hebben, zijn geliefkoosde doelwitten voor de SS in het verzamelkamp Dossin. Kort voor het vertrek van transport VIII op 8 september 1942, voeren SS-bewakers een grof en vernederend spektakel op in de binnenplaats van de kazerne. Ze scheren de helft van de baard af van enkele gevangenen, verplichten hen om hun kleren omgekeerd aan te trekken, schilderen er hakenkruisen op en smeren hun hoeden in met modder. Ze steken verschillende religieuze teksten en symbolen in brand. De tot in het diepst van hun ziel vernederde mannen worden gedwongen om urenlang in een stoet rond het vuur te stappen en een tafel te dragen als troon voor de rabbijn van Brussel, Josef Gelernter, de negende in de rij op de foto.

Deze groteske vernedering wordt gefotografeerd door SS’er Hermann Reimann. “Hij genoot enorm van het spektakel waarvan hij meerdere foto’s nam”, getuigt iemand uit het kamp. Historici slagen erin enkele van de elf slachtoffers op deze foto te identificeren. Twee van hen blijken Joodse mannen uit Deurne die zijn opgepakt bij de politierazzia in de nacht van 28 op 29 augustus 1942.

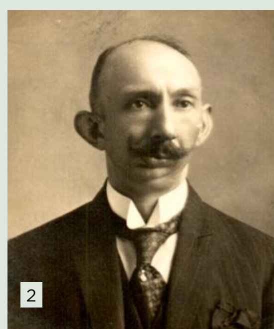
Nuta Czesner, een horlogemaker, woont met zijn gezin in de Jos Scheurweghstraat 43. Daar wordt hij opgepakt, samen met zijn vrouw Tyla Kroze en hun veertienjarige zoon Jackie. Anna Czesner, de negentienjarige dochter van Tyla en Nuta, heeft eerder al een oproep gekregen om te gaan werken in het Oosten (*Arbeitseinsatsbefehl 3955*). Zij heeft aan dat bedreigend bevel gehoor gegeven, om erger te voorkomen en niet wetend wat haar te wachten staat. In de Dossinkazerne wordt ze geregistreerd voor transport II.

Diamantsnijder David Van Cleef en zijn vrouw Elisabeth Santcroos worden bij de politierazzia gearresteerd in hun huis in de Leeuwlantstraat 50.

Alle vijf deze mensen worden gedeporteerd met het transport VIII. Geen van hen overleeft het uitroeiingskamp.

David Van Cleef Nuta Czesner Rabijn Josef Gelernter

David Van Cleef
Amsterdam, 23 november 1883
Auschwitz, september 1942

Nuta Czesner
Chelm (Polen), 12 april 1879
Auschwitz, september 1942

29

Familie Gulden-Bruches

Pesa Bruches
Warschau, 18 mei 1902
Auschwitz, september 1942

Mayer Gulden
Warschau, 18 mei 1902
Antwerpen, 27 november 1944

In de De Berlaimontstraat 14 woont tijdens de Tweede Wereldoorlog het gezin van Mayer (roepnaam Maurice) Gulden en Pesa Bruches met hun twee kinderen Dina en Mozes Aron.

Mayer en Pesa worden geboren in Polen, allebei op dezelfde dag: 18 mei 1902. Ze komen in december 1928 naar België op zoek naar een beter leven en op de vlucht voor het groeiende antisemitisme in hun geboorteland. Hun dochter Dina (°14 juli 1927) is dan anderhalf. Het jonge gezin vestigt zich in de Rolwagenstraat in Antwerpen-Zurenborg waar het een huis huurt en Mayer in de buurt werk vindt als schoenmaker. In februari 1929 verhuizen Mayer en Pesa met hun dochter naar de Confortalei 298 in Deurne. Daar wordt op 20 november 1932 hun zoon Mozes Aron (roepnaam Henri) geboren. Later verhuizen ze naar de De Berlaimontstraat 14

Gezinsfoto met Pesa Bruches en haar kinderen Dina en Mozes Gulden.

waar ze in 1942 wonen in een huurhuis. Ze sluiten er vriendschap met hun buren van nr. 12, het echtpaar Emiel Acke en Valerie Duerinckx en hun zoon Jozef, die ongeveer even oud is als Dina.

Nadat Duitsland België bezet, ondergaat het gezin de anti-Joodse verordeningen van de bezetter. Mayer en Pesa schrijven zich in in het gemeentelijke Jodenregister, worden lid van de Vereniging van Belgische Joden en dragen vanaf 27 mei 1942 de gele Jodenster. Pesa wordt rond die tijd zwaar ziek. Begin juni 1942 wordt ze opgenomen in het Stuivenbergziekenhuis. Haar ontslag uit het ziekenhuis op 15 juni 1942 wordt conform de administratieve geplogenheden gemeld aan de Duitse *Feldkommandatur*. Het net dat gespannen wordt rond de Joden bestaat uit talrijke administratieve draden. Elke draad op zich lijkt op het eerste gezicht onschuldig. Allemaal samen zijn ze een dodelijke val.

Dina Gulden
Warschau, 1 december 1927
Auschwitz, september 1942

Op 5 augustus 1942 wordt Mayer door de Duitsers opgepakt en als dwangarbeider door de *Organisation Todt* tewerkgesteld in Noord-Frankrijk. Hij is dus niet thuis als in de nacht van 28 op 29 augustus Pesa en de kinderen worden opgepakt door de Deurnse politie op bevel van de Duitsers. Ze worden samen met 137 andere Deurnse Joden naar (de nu verdwenen) cinema Plaza in de Gallifortlei gevoerd. Van daar gaan ze met een vrachtwagen naar Kazerne Dossin in Mechelen.

"Maar hij springt van de trein en slaagt erin te ontsnappen"

Pesa, Dina en Mozes vertrekken op 1 september met het VIIe transport uit Dossin. Al in de eerste dagen na hun aankomst in Auschwitz in september 1942 worden ze vermoord in de gaskamers. Mayer wordt vanuit Noord-Frankrijk naar Dossin gevoerd en vertrekt met het XVIe transport op 17 oktober 1942. Maar hij springt van de trein en slaagt erin te ontsnappen en terug naar Deurne te keren. Daar belt hij op 1 november aan bij zijn buren van nr. 12. Die laten hem onderduiken in hun huis. Mayer slaapt in de kamer van Jozef die voor de rest van de bezetting beneden op de sofa slaapt. Even later duikt er nog een tweede Joodse man onder bij Emiel en Valerie. Het is Leon Monheit, een vriend van Mayer die ook in de buurt woont. In betere tijden spelen beide vrienden geregeld kaart in het nog steeds bestaande café Breda aan de Statiestraat in de Antwerpse stationsbuurt. Het huis van Mayer en Pesa in de De Berlaimontstraat 14 wordt verzegeld en blijft leeg. De meubels en de huisraad worden door de bezetter weggehaald.

Op gevaar van hun eigen leven houden Emiel en Valerie de twee mannen verborgen tot de bevrijding van België in september 1944. Mayer keert terug naar zijn huis in nr. 14. Lang kan hij niet genieten van de herwonnen vrijheid. Op 27 november 1944 komt hij om het leven door een V-bom op de Teniersplaats. Hij is een van de 130 slachtoffers. Hij sterft dezelfde dag in het Stuivenbergziekenhuis, twee jaar nadat zijn vrouw er verpleegd is. Heeft Mayer nog geweten wat er met zijn vrouw en kinderen is gebeurd? Veel hoop koestert hij niet om hen levend terug te zien, maar de details van hun gruwelijke lot kent hij niet, aldus de getuigenis van Jozef Acke.

Emiel Acke en Valerie Duerinckx hebben na de oorlog nooit enige erkenning gekregen voor het feit dat ze twee mensen van een gewisse dood hebben gered door hen te laten onderduiken in hun bescheiden Conforta-woning. Hun zoon Jozef stierf op 12 april 2021, 93 jaar oud. Hij heeft zijn leven lang getreurd om Dina en was gelukkig te vernemen dat er gedenktekens worden aangebracht voor zijn vermoorde buren van weleer.

30

Familie Seewald-Rosner

Abaham Seewald recte Schubin
Wanpieszow, 2 december 1875
Auschwitz, september 1942
diamantsnijder

Hoe hard het door de nazi's tragisch gestuurde noodlot in de familie Seewald-Rosner toeslaat, blijkt uit een kort en nuchter biografisch overzicht.

Abraham Seewald recte Schubin, een diamantslijper, woont met zijn gezin in de Confortalei 157 in Deurne. 'Recte' betekent dat Abraham in rechte lijn afstamt van Schubin, zijn moeder heette Rosa Schubin. Hij is getrouwd met Marjem Rosner. Samen hebben ze zeven kinderen.

In 1928 migreert Abraham van de mooie Poolse stad Krakau naar Antwerpen en een jaar later volgt het ganse gezin, nadat de nodige papieren in orde zijn gebracht. De oudste kinderen leven dan al in België, Salomon sinds 1924 en zijn oudste zus Lea sinds 1926. Lea is getrouwd met Rafaël Kamermann, met wie ze in Rixensart (Waals-Brabant) woont.

Esther Seewald
Klasno, 8 juni 1915
Auschwitz, augustus of september 1942
kantoorbediende

Een andere dochter, Sosie (Sonia), is gehuwd met Izaak Spira, maar zij is overleden in 1934 in Merksem. Als de oorlog begint, wonen zoon Benzion en dochters Nina, Esther en Rosa bij hun ouders in de Confortalei.

Abraham wordt opgepakt bij de politierazzia in de nacht van 28 op 29 augustus 1942 en naar de Mechelse Dossinkazerne gevoerd. Daar wordt hij geregistreerd als nummer 133 op de lijst van 30 augustus 1942 voor transport VIII naar Auschwitz. Dat konvooi vertrekt op 8 september en komt twee dagen later aan in het uitroeiingskamp. Abraham keert niet terug.

Nina Seewald
Klasno, 18 augustus 1920
Auschwitz, augustus
of september 1942
huishoudster

Esther, Nina en Rosa krijgen al eerder een *Arbeitseinsatzbefehl* (nummers 4700, 4699 en 4698) en worden verplicht zich te melden in de kazerne Dossin om in het Oosten te gaan werken. Ze worden op 7 augustus 1942 ingeschreven op de lijst voor transport II naar Auschwitz onder de nummers 987, 989 en 988. Het konvooi vertrekt op 11 augustus en komt toe in Auschwitz op 13 augustus. Geen van hun drieën komt terug uit het kamp. Het transport II is een van de dodelijkste, van de duizend gedeporteerde mensen, overleven er slechts vier.

Rosa Seewald
Krakau, 17 december 1926
Auschwitz, augustus
of september 1942
kantoorbediende

Benzion is fietsenmaker, hij wordt opgepakt in augustus 1942 en moet dwangarbeid verrichten in Noord-Frankrijk. Als de dwangarbeiders ook worden gedeporteerd, slaagt Benzion erin van de trein te springen en te ontkomen.

Salomon Seewald en zijn vrouw Fradel Schenkel verhuizen in januari 1941 naar Profondeville bij Namen. Ze worden daar aangehouden en op 7 oktober 1942 geregistreerd in de Dossinkazerne als nummer 180 en 181. Drie dagen later worden ze met transport XIII gedeporteerd en keren niet terug.

Moeder Marjem Rosner pleegt op 30 december 1942 uit diepe wanhoop zelfmoord in Profondeville. Haar man, drie van haar dochters, een van haar zonen en diens vrouw zijn weggevoerd en over het lot van Benzion is ze in het ongewisse. Van het gezin Seewald-Rosner overleven alleen Lea en Benzion de oorlog.

Het verhaal van Benzion

Het verhaal dat Benzion schrijft tijdens de oorlog, ontrolt zich haast als een filmscenario. Hij wordt gearresteerd, moet dwangarbeid verrichten, wordt gedeporteerd, maar weet uit de trein te ontsnappen. Benzion duikt onder, wordt actief in het verzet en overleeft de oorlog. Maar de vreselijke drama's die zijn familie treffen, overschaduwen de gelukkige afloop voor Benzion heel zwaar.

> "Op de transportlijst staat achter zijn naam 'Evadé', ontsnapt."

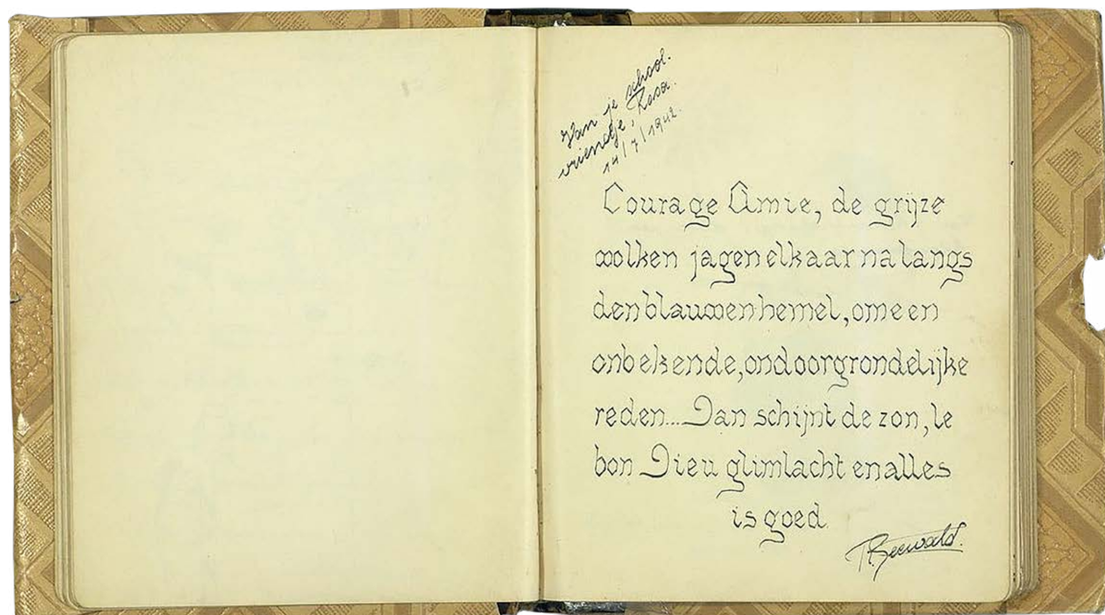
Begin augustus 1942 wordt Benzion gearresteerd op de Turnhoutsebaan in Deurne. "Om ongekende reden, die wel zal zijn omdat betrokkene Israëliet is", vermeldt het dossier over zijn aanvraag tot erkenning als politieke gevangene.

Hij wordt naar het noorden van Frankrijk gevoerd, naar het kamp in Dannes-Camiers, in de buurt van Boulogne-sur-Mer. In dienst van de firma Johann Schneider moet hij dwangarbeid verrichten voor de *Organisation Todt*. Voor zijn arbeid van 9 augustus tot bijna eind oktober krijgt hij zelfs loonbrieven. Zoals vrijwel alle Joodse dwangarbeiders in Noord-Frankrijk wordt ook hij naar de Mechelse Dossinkazerne gebracht om van daaruit te worden gedeporteerd naar Auschwitz. Hij komt op de lijst voor het transport XVI, maar kort na het vertrek van dat konvooi op 31 oktober 1942 weet Benzion in de buurt van Tienen te ontsnappen. Op de transportlijst staat achter zijn naam "Evadé", ontsnapt.

Benzion komt terecht in Maredsous waar hij korte tijd onderdak krijgt in de Benedictijnerabdij. Pater Cyprien Neybergh is een hevig antifascist en helpt heel wat onderduikers. De nazi's komen zijn activiteiten op het spoor, ze pakken de pater op en zetten hem gevangen. Benzion is tegen die tijd al vertrokken uit de abdij. Dankzij Valère Duriau,

Benzion Seewald
Klasno (Polen), 22 februari 1914

een elektricien uit Chapelle-lez-Herlaimont, een dorp vlakbij La Louvière, kan Benzion onderduiken op de boerderij van Jean Felix. Duriau is de commandant van een groep van het Geheim Leger en zo belandt ook Benzion bij het verzet. Hij helpt op zijn beurt mensen onderduiken. Het zijn Russische vluchtelingen en ook Engelse parachutisten.

Kort na de bevrijding van België keert Benzion terug naar de Confortalei in Deurne.

Hij vraagt het statuut aan van politieke gevangene, maar dat verzoek wordt afgewezen. Benzion werd immers gearresteerd omdat hij Jood is en niet voor zijn latere verzetsactiviteiten. Formeel zal de afwijzing wel juist zijn, maar voor Benzion voelt het gebrek aan erkenning als een kaakslag.

De zon breekt door de grijze wolken...

Frieda Beirnaert loopt school in de Durletstraat in Antwerpen waar ze bevriend raakt met Rebecca Weinstein. Het schooljaar nadien worden ook Miriam Hauser en Rosa Seewald haar vriendinnen. Alle vier zijn ze geboren in 1926.

Op 14 juli 1942 schrijft Rosa een boodschap in Frieda's poëziealbum waarin ze hoop laat doorklinken: de zon verdrijft de jagende grijze wolken... De dag nadien tekent Miriam Hauser een kleurrijk kereltje in het album, het geeft een bloem aan Frieda.

Minder dan een maand later vermoorden de nazi's hen in Auschwitz, amper zestien jaar jong. Ook Rebecca Weinstein wordt in Auschwitz vermoord, in 1943.

31

Familie Stokvisch: een drama op de Confortalei

Rachel Stokvisch
Borgerhout, 18 september 1925
Auschwitz, september 1942

Grietje Boas
Amsterdam, 20 mei 1898
Auschwitz, september 1942

Staf van Loon is een rondborstige man van 75 jaar uit Deurne-Noord. Samen met zoon Benny heeft hij daar al vijftig jaar de traiteurzaak Tip-Top, gegroeid uit de frituur van Staf. Wij gingen er op bezoek op een koude namiddag in mei 2021. Staf is een achterneef van het gezin Stokvisch uit de Confortalei 184, dat in 1942 wordt vermoord.

Vader Jacob, dan 44 jaar en van beroep glazenwasser, kan zijn gezin niet beschermen bij de razzia in de nacht van 28 op 29 augustus 1942. Een maand eerder - waarschijnlijk op 18 juli – krijgt hij van de Duitse bezetter namelijk het bevel om samen met 288 andere Antwerpse Joodse mannen vanuit het Centraal Station met de trein naar het werkkamp Les Mazures in de Franse Ardennen

te vertrekken. Ze moeten daar dwangarbeid verrichten om houtskool te produceren. Het hoofdstuk over Les Mazures in deze Stadskroniek vertelt de hele geschiedenis van dit kamp.

Zijn vrouw Grietje Boas, even oud als Jacob, en hun vier dochters - de jonge fabrieksarbeidsters Rachel (17 jaar) en Sara (14 jaar), de schoolgaande Eva (11 jaar) en de kleuter Lea (4 jaar) - staan er in de fatale nacht van de politierazzia bij het geklop op de deur alleen voor. Alle vijf worden ze opgepakt. Ze verblijven nog enkele helse dagen in de Dossinkazerne in Mechelen voor ze op 8 september op transport worden gezet naar het uitroeiingskamp Auschwitz. Na twee dagen komen ze op 10 september aan en worden vrijwel meteen vermoord in de gaskamers. Volgens de registers overlijden ze tussen 10 en 18 september 1942.

Vader Jacob Stokvisch weet niets over de dood van zijn vrouw en kinderen. Anderhalve maand nadat zijn gezin is vermoord, ondergaat hij hetzelfde lot. De groep Antwerpse dwangarbeiders uit Les Mazures wordt immers ook naar de Dossinkazerne gestuurd. Jacob moet daar op 24 oktober 1942 op een transport richting Auschwitz stappen en daarna is nimmer nog iets van hem gehoord. Na de oorlog wordt zijn overlijden geregistreerd op 24 oktober 1942 op een “onbekende plaats”.

Jacob, Grietje en Rachel staan in het gemeentelijke Jodenregister en ze laten daarin noteren dat ze geen godsdienst belijden. De drie andere kinderen worden niet in het register ingeschreven omdat ze nog geen vijftien jaar zijn. De familie Stokvisch is dus niet gelovig, maar wegens hun Joodse wortels deporteren en vermoorden de nazi’s hen toch. Heel wat Joodse burgers uit Deurne zijn gelaïciseerd en veel van hun kinderen gaan naar openbare of zelfs katholieke scholen. Maar gelovig of niet, voor de nazi’s moeten alle Joden uit de weg worden geruimd. De familie Stokvisch heeft de Nederlandse nationaliteit, ook al zijn ze bijna allemaal in het Antwerpse geboren. In augustus 1942 biedt de Belgische nationaliteit nog enige bescherming tegen deportatie, maar ook die veiligheid hebben ze dus niet.

Het gezin van zes uit de Confortalei wordt in die macabere dodendans trouwens nog gevolgd door zestien andere familieleden. De grootouders Abraham Stokvisch en Sara Waas worden gedeporteerd uit Borgerhout. Abraham is een hersteller van materiaal voor diamantbewerking, een zogenaamde *schijvenschuurder*. Ze worden via de Dossinkazerne naar Auschwitz gestuurd met het XIIe transport dat vertrekt op 10 oktober 1942. Ze sterven tussen 10 en 20 oktober 1942. Ze zijn dan 74 en 75 jaar.

Met achterneef Staf krijgen we contact via een lange omweg. We hadden immers ontdekt dat het gezin van Jacob Stokvisch nog achterneven heeft in Nederland. Zo komen we op het spoor van Berry Neter, een kleinzoon van Rachel Stokvisch. Rachel is een zus van Jacob. Berry is overleden, maar zijn weduwe Lies Kalkoene vertelt ons over het bestaan van Staf die een - in hun Nederlandse taal - *cateringbedrijf* heeft, en zo rolt de bal terug naar Deurne.

De ruimere familie wordt heel zwaar getroffen. Minstens 22 ouders, kinderen en kleinkinderen uit deze ene familie uit Antwerpen en Amsterdam worden tussen 1942 en 1944 vermoord, in Auschwitz, Sobibor of op een onbekende plaats. De Antwerpse familieleden hebben hun Nederlandse nichten en neven op weg naar de ellende van de kampen misschien wel gekruist.

Bij ons bezoek blijkt Staf nieuwsgieriger naar wat wij te vertellen hebben, dan omgekeerd. Zijn band met de familie uit de Confortalei loopt immers via zijn grootmoeder, Marianne Stokvisch, een tweede zus van Jacob. Zij is getrouwd met Petrus van Loon, een Belg uit een katholieke familie. Door haar huwelijk met een Belg kan ze aan de vervolging

ontsnappen. Marianne verliest haar ouders, haar twee broers en een zus op een wreedaardige manier, maar het trauma is te zwaar om erover te praten met haar kinderen en kleinkinderen. Zoals velen doet ze er het grote zwijgen toe. "Ze vertelde nooit iets, niks, niks" van wat haar familie overkomen is, zegt Staf. Hij is dan ook heel geïnteresseerd in wat wij weten over het jaar 1942 en het drama in Deurne.

Zelf is Staf in de jaren 70 al een en ander te weten gekomen via zijn achterneef Berry uit Nederland. Diens moeder Sara, een nichtje van zijn grootmoeder, is een levendige vrouw, die zeker tien tot vijftien keer bij de familie van Staf op bezoek kwam. Zij vertelde wel over wat de familie overkomen is. Zij was trouwens zelf ook gedeporteerd maar overleefde. Ook haar ouders, Rachel Stokvisch en David Beesemer, zijn opgepakt en later met vijf van haar broers en zussen vermoord in het kamp Sobibor, in Polen. Na de oorlog leert ze haar man Manus Neter kennen die het ook allemaal meegemaakt heeft.

Wat Staf niet weet, is dat bij de politierazzia in augustus 1942 in dezelfde Confortalei ook de Poolse gezinnen Rolnik (vader, moeder en twee kinderen) uit nummer 237 en Seewald (moeder en twee kinderen) uit nummer 157 uit hun huis gehaald zijn. Ze komen nooit meer terug.

Het gezin Wajsman (vader, moeder en vier kinderen) uit nummer 29 is al enkele dagen eerder, op 18 en 19 augustus 1942, in de Dossinkazerne geregistreerd. Zij worden gedeporteerd met transport V dat naar Auschwitz vertrok op 25 augustus. Zij hadden een *Arbeitseinsatzbefehl* gekregen, een bevel om te gaan werken in het Oosten. Ze worden allemaal vermoord in Auschwitz.

Onze getuige, toen een schoolkind, vertelde hoe zijn oudere zus heeft gezien hoe men slachtoffers brutaal in een vrachtwagen duwde. Jaren na de oorlog, telkens ze over dat beeld vertelde, werd ze "nog altijd misselijk" van die ontvoeringen.

Uit de Confortalei, één straat slechts, worden minstens twintig mensen gedeporteerd, waarvan de meerderheid kinderen. Het gaat om vier mannen, vier vrouwen en twaalf kinderen.

Het raakt Staf vandaag nog altijd. Hij haalt een duidelijk veelgelezen fotoboek over Auschwitz boven, en vertelt ons hoe hij ook zijn kleinkinderen stimuleert om naar documentaires over de nazi's en de kampen te kijken, want "ze nemen dat nu soms te licht op". Hij brengt zijn antiracisme ook in de praktijk. Daarom vertelt hij ons enthousiast over "zijn" jongeren in de multiculturele voetbalploeg Olympic Pirates Deurne – Borgerhout, waarvan hij bestuurslid is. Zijn zoon Benny is zelfs voorzitter. De club is "drager van een allesomvattend multicultureel sociaal project (...) De districten Deurne en Borgerhout tellen samen nagenoeg 125.000 inwoners waarvan velen van vreemde origine; het is dan ook vanzelfsprekend dat als sportvereniging in de eerste plaats een zeer belangrijke sociale rol is weggelegd en de focus grotendeels op een doorgedreven jeugdwerking dient te liggen, zodat elke jeugdspeler, van welke afkomst ook, alle kansen wordt geboden om zich binnen de club op een volwaardige manier te kunnen ontplooien."

Hij begrijpt mensen die daar anders mee omgaan duidelijk niet. Staf en Benny zijn nakomelingen van de slachtoffers van de Jodenvervolging die zich zelf extra hard inzetten voor jongens van diverse komaf. Mooi.

Na een warm gesprek nemen we afscheid. Staf en familie zullen aanwezig zijn bij het leggen van de *Stolpersteine* voor het gezin van hun grootoom. Ook Lies Kalkoene, de weduwe van zijn overleden achterneef Berry, wil erbij zijn. Zijzelf heeft in Amsterdam trouwens met haar kinderen struikelstenen gelegd voor haar eigen grootouders die ook omgekomen zijn in de Holocaust.

32

Charlotte Hamburger & Louis De Houwer

Kort na de geboorte van Charlotte Hamburger in 1907 in Watergraafsmeer, vlakbij Amsterdam, verhuizen vader Jesaia Hamburger en moeder Esther Blom met de kleine Charlotte naar Antwerpen.

Zoals vele meisjes volgt Charlotte "de leergangen van de meisjesberoepsschool", maar nadien studeert ze voor maatschappelijk assistent aan de School voor Maatschappelijk Dienstbetoon in de Paleisstraat 35 in Antwerpen. Ze vindt werk in de diamantsector. Charlotte heeft echter de Belgische nationaliteit nodig om bij een Belgische instelling te kunnen werken. In 1933 doet ze een naturalisatieaanvraag en het advies van de procureur is positief: Charlotte kan zich vlot uitdrukken in het "Vlaamsch" en "Fransch", is goed ingeburgerd en heeft "geen betrekkingen met het buitenland behouden". En misschien het belangrijkst van al: "Na grondig onderzoek werd niets ongunstig betreffende de morele en sociale waarde vastgesteld". Het duurt vier jaar voor ze het "gewoon burgerschap" krijgt, maar daar ziet ze van af omdat ze ondertussen getrouwd is met de Belg Louis De Houwer. Daardoor is ze al Belgische. Louis De Houwer, een Belg die opgroeit in een katholiek gezin, werkt ook in de diamantsector. Zo leren Louis en Charlotte elkaar kennen. In 1938 wordt hun dochter Albertine geboren, ze luistert vooral naar de roepnaam Tiny. In november 1941, in volle oorlogstijd, verhuizen ze naar de Meeuwenhoflei 121 in Deurne.

Louis en Charlotte zijn lid van het Onafhankelijkheidsfront (OF), een van de verzetsorganisaties in België. Al vanaf januari 1941 zijn Louis en Charlotte bedrijvig in deze organisatie. Ze verspreiden sluikbladen en zamelen geld in voor de sluikpers en voor ondergedoken verzetsstrijders. Na verloop van tijd gaat Louis verder in zijn verzetsactiviteiten.

Charlotte Hamburger
Louis De Houwer

Op 25 november 1941 bellen twee agenten van de Sipo-SD bij hen aan. Heeft iemand Louis' naam genoemd in aanwezigheid van foute toehoorders of werd hij bewust verklikt? Omdat niemand thuis blijkt, gaan de agenten langs bij zowel zijn als haar ouders. Charlotte is met de kleine Tiny bij haar ouders. Ze vertelt de agenten naar waarheid dat haar man op zijn werk is. Zodra de agenten weg zijn, belt ze Louis om hem te waarschuwen. Hij vlucht en duikt onder.

Daarmee is het gevaar niet geweken. De agenten van de Sipo-SD keren terug en arresteren Charlotte. Ze weten niet dat Charlotte Joodse is, maar meteen na haar opsluiting in de Antwerpse Begijnenstraat achterhalen de Duitsers haar familiegeschiedenis. Charlotte heeft zich niet in het Jodenregister laten inschrijven en dat maakt haar het leven in de gevangenis nog moeilijker.

Hoewel ze gevangen zit, blijft Charlotte toch enigszins op de hoogte van wat er buiten allemaal gebeurt. Lezen is haar toegestaan. Ze kan enkele brieven sturen naar haar familie. Tussen de lijnen lezend blijkt ze zeer bezorgd over haar leven in de gevangenis en over haar vrijlating. Ze vraagt haar ouders om pakjes te sturen met spullen die

Popje dat Charlotte Hamburger in de gevangenis in de Begijnenstraat maakte voor haar dochter Tiny De Houwer.

ze nodig heeft: zeep, haarspelden, mondwater, toiletpapier, shampoo, ondergoed en een foto van Tiny. Elke vrijdag kan de familie het wasgoed komen ophalen want een wasdienst heeft de gevangenis niet. Een paar berichten kan ze naar buiten laten smokkelen met het wasgoed.

Heel vindingrijk en altijd waakzaam om niet te worden betrapt, naait ze in haar cel een lappenpop voor haar dochtertje. Charlotte gebruikt een lap stof die ze uit haar onderjurk scheurt en vult het popje met oude kousen. Iemand helpt haar aan wat wol voor het haar. Ze verstopt de pop tussen het wasgoed en zo komt die bij Tiny terecht. Tiny schenkt het popje later aan het museum en memoriaal Kazerne Dossin. Voor het museum is het een waardevol stuk.

Als genaturaliseerde Belgische, gehuwd met een Belg, hoopt Charlotte vurig dat ze snel vrij komt. Maar ze is een Joodse immigrant en ook nog eens lid van het verzet en bovendien getrouwd met een ander lid van het verzet, dat ondergedoken zit.

In de loop van de tijd dat Charlotte gevangen zit, radicaliseert de houding van de nazi's tegenover de Joden nog meer. De *Endlösung* wordt het doel. De nazi's kiezen de Mechelse Dossinkazerne uit om er een *Sammellager* van te maken: een verzamelkamp voor de Joden om hen van daar per trein te deporteren naar de echte uitroeiingskampen. Joodse burgers die al opgesloten zijn, zoals Charlotte Hamburger, worden overgebracht naar Dossin.

Maar er is nog meer dat Charlotte zorgen baart. Bij haar arrestatie is ze al zeven maanden zwanger. In geen van haar overgebleven brieven rept ze met een woord over haar zwangerschap. Misschien is dat door de gevangeniscensuur ook niet mogelijk. Evenmin zijn andere documenten terug te vinden over haar zwangerschap. Hard bewijs ligt er dus niet van voor. Het is opa Pierre De Houwer die het vertelt aan zijn kleindochter Tiny, een betrouwbare bron toch.

Tegen begin van augustus moet Charlotte bevallen van haar tweede kind, maar niemand weet wat er juist gebeurt. Komt de baby gezond ter wereld? Wordt het kindje weggenomen en aan een ander gezin gegeven om daar op te groeien? Het kind is in ieder geval niet bij Charlotte wanneer ze op 1 augustus 1942 in de kazerne Dossin aankomt.

Haar situatie is uitzichtloos, maar in een postkaart van 7 augustus klinkt enige hoop door:

"Lieve mama, papa, en mijn kleine schat

Ik schrijf jullie maar weer. Waarom hoor ik niets van jullie en waar zijn de pakketjes met kleding? Stuur ook wat brood, confituur, eieren, een beetje worst. Ik probeer nog steeds naar huis te komen. Ze zeggen dat ik niet weg moet, omdat ik met een ariër getrouwd ben. We zullen zien, houd moed. Zorg goed voor mijn kleine schat en Lou. Ik denk vaak aan jullie. Stuur veel kleren en handdoeken, zeep."

Op 8 augustus stuurt Charlotte een laatste hulpkreet naar haar schoonfamilie in de Van Steenlandstraat 23 in Deurne:

"Lieve Mama, Moe, Pa en allemaal.
Wil mij per keerende post en per express sturen,
mijn trouwboekje of uittreksel van trouw op
gemeentehuis, en uittreksel van geboorte akte,
dan mag ik naar huis.
Vlug a.u.b.
Kussen van Lotty
Breng het met de trein en geef het af.
Mijn trouwboekje ligt hoogstwaarschijnlijk bij
Mama. Kusjes voor het kind.
Geboorte akte ligt ook op Gemeentehuis"

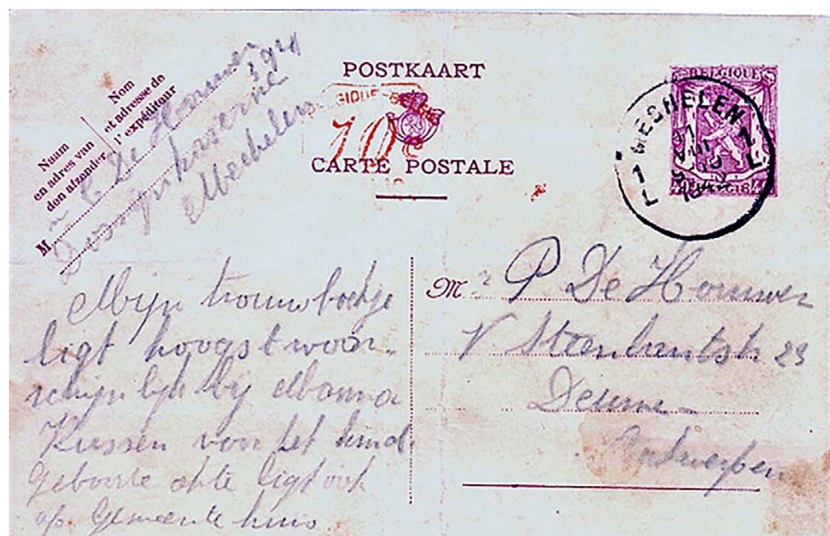
Mechelen 8-8-42

Lieve Mama, Moe, Pa en allemaal

Wil mij per keerende post en per express sturen, mijn trouwboekje of uittreksel van trouwen op het gemeente huis, en uittreksel van geboorte akte, dan mag ik naar huis

Vlug a.u.b. Kussen van

Breng het met de tram en geef het af Lotty

POSTKAART

CARTE POSTALE

Naam en adres van den afzender

Nom et adresse de l'expéditeur

M. C. De Houwer 3911 Dossinkazerne Mechelen

BELGIQUE

MECHELEN 1

Mr P De Houwer

V Meulenbeeksh 28

Deurne

Antwerpen

Mijn trouwboekje ligt hoogstwaarschijnlijk bij Mama

Kussen van het kind

Geboorte akte ligt ook op Gemeente huis.

Postkaart van Charlotte (recto verso - 8 augustus): haar laatste hulpkreet

Met die documenten hoopt Charlotte de bewaking in de kazerne te overtuigen haar vrij te laten, ze is immers Belgische. Haar noodkreet mag niet baten. Charlotte wordt geregistreerd op de deportatielijst voor transport II als nummer 394. De trein vertrekt op 11 augustus 1942 en komt in Auschwitz aan op 13 augustus. De meeste van haar lotgenoten op de trein hebben een oproepingsbevel gekregen om in Duitsland te gaan werken.

Na haar aankomst in het uitroeiingskamp verdwijnt elk spoor naar Charlotte. Er zijn geen documenten gevonden waaruit blijkt dat ze is geregistreerd en getatoeëerd als gevangene. Waarschijnlijk is ze meteen naar de gaskamer gestuurd.

In november 1941 duikt Louis De Houwer onder, eerst in de Meeuwenhoflei, maar nadien verschuilt hij zich onder een valse naam nog in andere huizen. Iemand verklikt hem en op 25 september 1942 houdt de Sipo-SD hem aan en sluit hem op in de Begijnenstraat, de gevangenis waar ook zijn vrouw heeft gezeten. Dezelfde dag wordt ook zijn vader Pierre De Houwer opgepakt. Pierre is tbc-patiënt en wordt na een week bij gebrek aan bewijs weer vrijgelaten. Vader en zoon zien elkaar heel even in de gevangenis en kunnen een paar woorden wisselen. De Duitsers zoeken hem omdat hij een militant communist is en lid van het Onafhankelijkheidsfront (OF). Zeker is het niet, maar Louis zou wapens en munitie verzameld hebben voor de verzetsstrijders en misschien ook zelf hebben deelgenomen aan gewapende acties. Charlotte is koerier voor het OF, ze brengt explosieven en berichten over tussen de cellen van de organisatie.

In de gevangenis kan Louis twee brieven schrijven naar zijn ouders.

Op 10 oktober 1942 nadert de vierde verjaardag van Tiny en hij vraagt wat zij als cadeau hebben voor Tiny. “Laat het me weten in je volgende brief. In mijn gedachten zie ik haar spelen, stoeien, rondrennen en praten… Ze wordt reeds een hele meid, al een echt dametje.” Op 25 oktober schrijft hij verrast te zijn dat zijn ouders niet antwoorden. “Het is bijna Allerheiligen, de dag van de pannenkoeken. Weet je nog hoe lekker we toen aten? Die tijd komt terug…” Daarna vraagt hij in zijn brief om veters en wat grijs garen omdat “de trui die je me hebt gestuurd, een gat in de elleboog heeft, dat ik graag wil stoppen voor het groter wordt.” Hij vraagt om Tiny te vertellen dat “haar papa binnenkort terug is om met haar te spelen en dat ze intussen flink moet zijn, dat hij met Sinterklaas zal spreken en dat hij met Kerstmis een mooie boom voor haar zal versieren.” Niet lang daarna, de juiste dag is onbekend, wordt Louis De Houwer overgebracht naar Breendonk en daar is het niet mogelijk nog brieven te schrijven. Op 19 november 1942 komt de rexistische burgemeester van Charleroi bij een aanslag om het leven. Rex is een autoritaire, collaborerende partij. De nazi’s reageren genadeloos. Op 27 november 1942 laat Alexander von Falkenhausen, de bevelhebber van het militair bestuur, als vergeldingsmaatregel enkele gevangenen executeren. Louis De Houwer is een van hen en wordt in Breendonk gefusilleerd samen met zeven anderen.

Louis’ ouders vernemen de executie van hun zoon door een bericht van de militaire overheid in de krant van 28 november. Een paar dagen later krijgen ze een pakketje met de enkele kledingstukken die Louis in Breendonk had.

BRUSSEL, 27 NOVEMBER

De militaire overheid deelt mede:

De Burgemeester van Groot Charleroi, Jean Teughels, werd zooals bekend, bij het verlaten van het stadhuis tijdens de duisternis op 19 november 1942 door onbekende daders op sluwe wijze neergeschoten. Vermits deze moord slechts deel uitmaakt van een reeks overvallen en moorden op leden van Vlaamsche en Waalsche politieke bewegingen, in het bijzonder op dragers van openbare ambten van het land, had de Militaire Bevelhebber besloten dat een aantal communisten die in betrekking stonden met de daders zouden gefusilleerd worden indien de daders niet voor woensdag 25 november werden gevonden. Vermits de gestelde termijn verloopen is, zonder dat een uitslag werd bereikt, werden volgende communistische terroristen en saboteurs gefusilleerd:

Lambert Francies uit Chatelet
Derard Gustaaf uit Gilly
Staase Roger uit Ronsart
Van Hellesputte Norbert Jules uit Gilly
Perkot Maurice uit Chatelet
Boulanger Joseph uit Chatelet
Suy Jozef uit Hoboken
De Houwer Louis uit Deurne bij Antwerpen

Deze maatregel is een ernstige en nadrukkelijke waarschuwing aan al deze onverantwoordelijke elementen, die door hun misdadige handeling de rust en de orde in het land verstoren en ongeluk over eigen volksgenooten brengen.

Brüsseler Zeitung – 28 november 1942

De ouders van Louis zorgen al een jaar voor hun kleindochter Tiny en vanaf dan zal ze bij hen blijven wonen in de Van Steenlandstraat in Deurne. Twee jaar later treft het oorlogsgeweld de familie De Houwer nog eens heel zwaar. Na de bevrijding van Antwerpen in september 1944 wordt Antwerpen geteisterd door de V-bommen. De bewoners rond het Fortje (nu de Arena) ontvluchten hun huizen en gaan wonen of schuilen in de keldergewelven van het oude fort. Maar het leven gaat verder.

Op donderdag 8 maart 1945 speelt Tiny met de kinderen van de buurt in en rond het fort, terwijl haar grootmoeder, moeke, even naar de bakker gaat. Dan valt uit het niets een V2-raket in de Van Lissumstraat, ter hoogte van de Van Havrelei. De sirenes gaan en buren nemen het zesjarige meisje mee naar de schuilkelder. Nadat het alarm is afgeblazen, blijft Tiny wachten op het binnenplein van het fort. Maar moeke komt niet terug. Het wordt al donker als de buren zich opnieuw over Tiny ontfermen, terwijl Pierre De Houwer wanhopig op zoek blijft naar zijn vrouw.

De raketinslag maakt vijf dodelijke slachtoffers, onder wie de grootmoeder van Tiny. Zij sterft op 11 maart 1945 in het Stuivenbergziekenhuis aan haar verwondingen.

De kleine Tiny, amper zes jaar oud, verliest door de oorlog haar beide ouders en drie van haar grootouders.

Na de oorlog komt meer aan het licht over het lot van Louis De Houwer. De nazi's geven wel grote ruchtbaarheid aan de schijnprocessen tegen vermeende "terroristen", maar verzwijgen wat nadien gebeurt. Meestal weten familie en vrienden van de terechtgestelden niet waar hun geliefden begraven zijn. De Duitsers zetten geen namen op de graven, een paaltje met een cijfer moet volstaan.

Ongeveer tweeduizend Belgische weerstanders zijn door de Duitse bezetter terechtgesteld, negenhonderd in België en de anderen in Duitsland. In het Hechtelse "Gemeentebos", een deel van het militaire kamp van Beverlo, begraven de Duitsers tussen 24 januari 1942 en half juli 1944 liefst 203 van die slachtoffers. De omwonenden noemen die akelige plek het "Duits geheim kerkhof".

Na zijn executie in het kamp van Breendonk wordt Louis De Houwer begraven in Hechtel, in graf nummer 124. Zijn vader kan op 14 september 1945 het lichaam van zijn zoon Louis identificeren. Hij ziet echter geen sporen van kogels, wel een breed gat in de rechterslaap dat het gevolg lijkt van krachtig toegebrachte slagen. De ouders kregen geen afscheidsbrief van hun zoon, wat het vermoeden versterkt dat hij werd doodgeslagen, en niet gefusilleerd.

Louis wordt postuum erkend als Politiek Gevangene en als Gewapende Weerstander, aangesloten bij de Patriottische Milities.

''Meestal weten familie en vrienden van de terechtgestelden niet waar hun geliefden begraven zijn''

33

Szmul Mendelsohn en zijn familie

Szmul of Samuel Mendelsohn wordt vijftien jaar op 10 april 1942. Een Duitse verordening van 28 oktober 1940 verplicht Joodse mensen zich vanaf die leeftijd in te schrijven in het gemeentelijke Jodenregister. Op 17 juni 1942 stuurt burgemeester Delwaide een brief naar de Antwerpse provinciegouverneur dat Szmul die in de Ten Eekhovelei 337 woont, aan die verplichting voldoet en als nummer 395 ingeschreven is.

Dat bericht is een van de vele documenten die bezoekers in de Dossinkazerne vandaag kunnen lezen. Op die manier komen er enkele vragen terecht bij buurthuis Dinamo. Wat is er gebeurd tijdens de oorlogsjaren in het huis waar Dinamo nu zit?

Chana Cieszkowska
Bendzin (Polen), 23 augustus 1900
Auschwitz, september 1942

Szajndla *Schajndla* Mendelsohn
Bendzin, 1 januari 1926
Auschwitz, september 1942

Szmul *Samuel* Mendelsohn
Bendzin, 10 april 1927
Auschwitz, september 1942

Bendzin, een kleine stad in Opper-Silezië in het zuiden van Polen, telt in de jaren 20 van de vorige eeuw ongeveer 28.000 inwoners. De Joodse gemeenschap maakt daar goed 60% van uit. Het is een bedrijvige stad in een belangrijk industriegebied: ijzerertsmijnen, metallurgie, zink- en tinverwerking, ook chemische fabrieken die verf en bakeliet produceren. Veel Joden werken in die bedrijven waarvan sommige eigendom zijn van Joodse families. Er verschijnen Jiddische kranten en tijdschriften in de stad en Joodse mensen zijn actief in de politiek.

Het lijkt allemaal rooskleurig, maar in werkelijkheid loopt het lang niet voor iedereen zo voorspoedig. Ondanks alle economische bedrijvigheid in en rond Bendzin, groeit de ongelijkheid en tegen 1929 stijgt het aantal Joodse gezinnen in armoede tot 60%. Het Joodse aandeel in de rijkere elite daalt van 9 naar 4%.

David Mendelsohn en Chana Cieszkowska hebben het in Bendzin niet breed en ze verwachten geen verbetering in hun financiële situatie. Bovendien groeit het antisemitisme in het land. Ze besluiten te emigreren. Na een verblijf in Essen in het Duitse Ruhrgebied, komt David in februari 1929 aan in Antwerpen. Het jaar nadien, als David alle papieren in orde heeft, volgt Chana met hun kinderen Szajndla en Szmul. Ze gaan wonen in de Ten Eekhovelei 337 waar ze met hun schoenmakerij beginnen. In 1931 wordt hun jongste dochter Rosa Frieda geboren.

De migratie naar Deurne en hun schoenmakerij lost het geldgebrek niet helemaal op. Herman Pressman, een neef van David, houdt een dagboek bij en daarin schrijft hij hoe hij de Mendelsohns af en toe een financieel duwtje in de rug geeft.

Herman Pressman, geboren in 1914, woont in Berlijn als hij zich al in het begin van de jaren 30 grote zorgen maakt over de groeiende macht van de nazi's. Zijn ouders Zynia Pressman en Hinda Dombek hebben er een goedlopende winkel in mannenkleding. Wanneer zich in de winkel een ernstig antisemitisch incident voordoet, is dat voor hem het sein om Duitsland te verlaten. Zijn ouders willen de zaak die ze hebben opgebouwd niet zomaar achterlaten. Herman stapt op 9 mei 1933 alleen de trein op naar Antwerpen.

De eerste maanden in Antwerpen woont Herman bij de Mendelsohns. Hij gaat met de kinderen wandelen en spelen in het Rivierenhof, koopt wat speelgoed voor hen en trakteert op een ijsje of limonade. Herman versiert de etalage van de schoenmakerij en doet wat klusjes.

Toch draait de schoenmakerij van David niet zoals het hoort en Herman vindt het niet vanzelfsprekend geldschieter te blijven. "Ik kan hem geen geld blijven geven", schrijft hij in juni 1933.

Enkele maanden na Herman komen ook zijn ouders en zijn kleine zus Sonia naar Antwerpen. Gaandeweg zien David en Herman elkaar minder vaak. Herman begint zich voor te bereiden op de grote oversteek. De Pressmans zien het immers niet meer goed komen in het oude Europa en willen naar Amerika. In april 1934 schepen ze in op de Westernland, een van de laatste schepen van de Red Star Line. Ze gaan op weg naar New York.

De Mendelsohns durven of kunnen de reis over de oceaan niet maken. Ze hopen het verder in België te kunnen rooien. David sterft echter nog voor de oorlog. Chana behoudt de winkel en Szmul werkt als leerling-schoenmaker. Szajndla is naaister.

Op 22 juli 1942 vlucht het gezin naar Sint-Gillis (Brussel). Uitgerekend die dag gaan de Duitsers voor het eerst over tot gedwongen aanhoudingen van Joden. In de late namiddag arresteert de *Feldgendarmerie* in het Antwerpse Centraal Station Joodse pendelaars die van de trein Brussel-Antwerpen stapten. Ongeveer 160 Joden worden opgepakt. Ook in de Pelikaanstraat worden Joden op straat gearresteerd. Drie weken later beginnen in Antwerpen de grote politierazzia's. Maar in juni en juli zijn veel Joden al gedwongen "te gaan werken" in het Oosten of dwangarbeid te verrichten in Noord-Frankrijk. Wellicht hopen Chana en de kinderen dat Brussel voor hen minder onveilig is dan Antwerpen.

Goed een maand na hun vlucht vindt in de nacht van 3 op 4 september 1942 de enige grote Jodenrazzia plaats in Brussel. In tegenstelling tot in Antwerpen kan de Sipo-SD in Brussel alleen op de Duitse politie rekenen. Die nacht worden Szmul, zijn moeder Chana en zijn twee zussen, Szajndla en Rosa Frieda thuis van bed gelicht en nog diezelfde nacht naar de Dossinkazerne gevoerd. Ze worden geregistreerd op de lijst van 4 september voor het transport IX naar Auschwitz. Chana wordt nummer 599 en onder haar naam werd bijgeschreven *Wwe Mendelsohn*. Op het volgende blad staan Szajndla als nummer 600, Szmul 601 en Rosa Frieda 602.

Transport IX telt 1.000 personen: 498 mannen en 502 vrouwen tussen 1 en 78 jaar oud. 191 van hen zijn kinderen jonger dan 15. Er zijn veel Joden die opgepakt zijn bij de razzia in Brussel, maar ook Joodse gevangenen van Breendonk en ruim 300 Joden die in Antwerpen zijn opgepakt. De trein verlaat Mechelen en komt op 14 september aan in Auschwitz-Birkenau. Onderweg rijdt de trein langs Kosel. Gezonde mannen tussen vijftien en vijftig moeten daar de trein verlaten om dwangarbeid te verrichten in de werkkampen voor de firma Schmelt of andere bedrijven in de omgeving.

Wordt ook Szmul van de trein gehaald? En zo ja, bezwijkt hij door uitputting en ellende in het werkkamp in Kosel? Of wordt hij gedeporteerd naar Auschwitz en daar vermoord? Wat gebeurt er met zijn moeder of twee zussen na hun aankomst in het uitroeiingskamp? We weten het niet.

Net voor de Russen Auschwitz bereiken, vernietigen de nazi's een groot deel van hun archief. Over het gezin Mendelsohn-Cieszkowska is niets terug te vinden, geen overlijdensakte of document met hun tatoeagenummers. Zeker is alleen dat ze omkomen, vermoord in september 1942.

Deurne Noord

21 JOOS VAN DE STEENELEI 93
Chaim Szafran & Helena Rutzki

22 TER RIVIERENLAAN 127
Elisabeth Kesner

23 GALLIFORTLEI 244
Jan De Ridder

24 GALLIFORTLEI
Een grote politierazzia in Deurne

25 GALLIFORTLEI 161
Jacob Bonettemaker & Eva Perels

26 LUNDENSTRAAT
Politiemannen van Deurne en hun burgemeester

27 GALLIFORTLEI 76
Syma Jaskievetz

28 COUWELAARLEI 31
Familie Tertaas-Huijsman

29 DE BERLAIMONTSTRAAT 14
Familie Gulden-Bruches

30 CONFORTALEI 157
Familie Seewald-Rosner

31 CONFORTALEI 184
Familie Stokvisch: een drama op de Confortalei

32 MEEUWENHOFLEI 121
Charlotte Hamburger & Louis De Houwer

33 TEN EEKHOVELEI 337
Szmul Mendelsohn en zijn familie

33
32
30
31
29
28
23
22
24
25
21
27
26
PROVINCIAAL
GROENDOMEIN
RIVIERENHOF

Een woord van dank

We zijn veel mensen dank verschuldigd, in de eerste plaats de nabestaanden van de slacht-offers die we hebben kunnen spreken. Maar een bijzondere dank gaat naar Dorien Styven, historica en archivist bij de Dossinkazerne. Zij hielp ons met grote deskundigheid, had oneindig veel geduld en behoedde ons af en toe voor een stommiteit.

Bronnen

We hebben veel nabestaanden of verwanten van de slachtoffers kunnen contacteren. Hun informatie was bijzonder waardevol. Ze vertelden soms verhalen die nog niet eerder naar buiten kwamen.

Het archief van de Dossinkazerne, het Algemeen Rijksarchief, de Dienst Archief Oorlogsslachtoffers en het FelixArchief waren onmisbare bronnen.
In de digitale archieven van Joods Monument Nederland, het Arolsenarchief en Yad Vashem, en in die van de kampen Drancy en Les Mazures in Frankrijk, van Auschwitz, Buchenwald, Flossenburg en Neuengamme vonden we veel gegevens terug.

Van de talloze boeken en artikelen waren dit onze belangrijkste bronnen:

Ben Michiels, *Bruine suiker*, eigen uitgave, 2017

Commissie voor de historiek van de weerstand, *Gulden boek van de Belgische Weerstand*, Ed. Leclercq, 1948

Frank Camberlain, *Oorlogswouten*, De Krijger, 2012

Gert De Prins, *Sluikpers. Antwerpen 1940-1944,* UGent, 2003-2004

Herman Van Goethem, *1942 – Het jaar van de stilte,* Polis / Cossee

Laurence Schram, *Dossin - Wachtkamer van Auschwitz*, Lannoo, 2018

Lieven Saerens, *Haat is een deugd*, Lannoo, 2017

Lieven Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad*, Lannoo, 2000

Lisa Rombouts, *Een stille strijd: de situatie van Dove personen in Vlaanderen tijdens de Tweede Wereldoorlog*, masterproef Master of Arts in het tolken, KULeuven, 2015-2016.

Marc Michiels & Mark Van den Wijngaert, *Het XXste transport naar Auschwitz*, Standaard, 2012

Maxime Steinberg, *L' étoile et le fusil*, Éditions Vie Ouvrière, 3 dln, 1983-1987

Nico Wouters, *Oorlogsburgemeesters 40-45,* Lannoo, 2004

Rudi Van Doorslaer & Jean-Philippe Schreiber, *De curatoren van het getto,* Lannoo, 2004

Serge Klarsfeld, *Mémorial de la déportation des Juifs de Belgique*, Brussel-New-York, 1982

Walter De Maesschalk, *Gardes in de oorlog: de Antwerpse politie in WO II,* De Vries-Brouwers, 2004

Winne Gobyn en Ann Mestdag, *Kazerne Dossin : Holocaust & mensenrechten*, Tijdsbeeld / Pièce Montée, 2019

Fotoverantwoording

Algemeen Rijksarchief (ARA):
Louisa Swaap, Louis de Groot, Abraham de Groot, Joel Hillesum, Jennie Trytel, David de Vries, Mozes van Bueren, Aron Gobes, Sara Elkan, Rebecca Lelie, Henriette Swaalep, Hartog Velleman, Frederika Serlui, Martha Velleman, Roza Velleman, Alexander Velleman, Isaac Velleman, Moritz Kuliasko, Meyer Paur, Chaim Szafran, Helena Rutzki, Eva Perels, Jacob Bonettemaker, David van Cleef, Nuta Czesner, Pesa Bruches, Mayer Gulden, Abraham Seewald recte Shubin, Esther Seewald, Nina Seewald, Roza Seewald, Grietje Boas, Rachel Stokvisch, Szmul Mendelsohn, Szjandla Mendelsohn, Chana Cieszkowska.

Dienst Archief Oorlogsslachtoffers:
Krantenbericht Louisa Swaap, Hyman van Dam, Elisabeth Lelie, Anna van Dam, Abraham Pampel, Meyer Aldewereld, transportlijst 27 augustus 1942.

FelixArchief:
Marcus Appelboom & Catharina Kreveld, Max Appelboom, Frederika Stern, Semmie Elkan, Deurne – burgerslachtoffers, Elisabeth Kesner.

Dossinkazerne:
Paul Bucholz, Syma Jaskievetz, Julius Anger.
Fonds MNR: brief Aldewereld, fonds Werkendam: Betsy & Jackie Cohen, Catharina Aldewereld, fonds Salomon-Vieyra: David Vieyra, Jannette Plas, Esther & Maurice Vieyra, Rebecca Vieyra & Isidor Fransman, fonds Haber: familie Haber, fonds Leiser-Weinstock: familie Davidson, kinderen Davidson, Yolande Davidson, fonds E Schmidt: transport VIII, fonds Acke: Dina Gulden, familie Gulden-Bruches, fonds Kramerman: Benzion Seewald, collectie Frieda Beirnaert: poëziealbum, fonds De Houwer: Charlotte Hamburger & Louis De Houwer.

Musée Juif de Belgique - Joods Museum van België:
Gemeentelijk Jodenregister van Deurne.

Yad Vashem – privé collectie
Marthe & Eugène Lamanière, tuinhuisje.

DACOB/CArCoB, Brussel:
Lode Polk.

Privécollectie:
Familie Mandel, Ernest Mandel, Sylvain Haber, Sylvain en “adoptieouders”, Branca van Dam, Isaac Serlui, Isaac Van der Meusen, Margareta Verstappen, Jan De Ridder, Alfons Schneider, Hartog & Clara Tertaas Huysman, Rebecca en Jacomina Tertaas met François Verachtert.

Colofon
Struikelstenen in Deurne
Stadskroniek

Stadskronieken zijn erfgoedverhalen over Antwerpen en de Antwerpse districten, verzameld en geschreven door een groep bewoners of een vereniging.
In een Stadskroniek tekenen zij zelf een stukje stadsgeschiedenis op. ErfgoedLab Antwerpen begeleidt hen daarbij.

Meer informatie?
Kijk op antwerpen.be/stadskronieken

Auteurs: Bruno De Wever (familie Gulden-Bruches), Edith Flamand (familie Haber-Löw), Jan Michiels (Louisa Swaap), Marianne Gestels (familie Stokvisch-Boas), René De Preter (Alfons Schneider en het Deurnse politiekorps), Willem Kenis (Jan De Ridder) en Marc Weyns.
Eindredactie: Matthias Van Milders
Lay-out: Lander De Coster
Wettelijk depot: D/2021/0306/84
V.U.: Marc Weyns, 2100 Deurne
Druk: Die Keure

stadskronieken

Stadskronieken zijn erfgoedverhalen over Antwerpen en de Antwerpse districten.
Ze zijn verzameld en geschreven door een groep bewoners of een vereniging. In een Stadskroniek tekenen zij zelf een stukje stadsgeschiedenis op. Ze gaan daarvoor op zoek naar erfgoed en historische of actuele informatie, ze nemen interviews af en schrijven samen hun verhaal.
Daarbij krijgen ze steun van ErfgoedLab Antwerpen.
De verhalen komen van uiteenlopende groepen: buren, een wijkcomité, een vereniging, een school, een jeugdbeweging, een sportclub, een familiebedrijf. Leden van deze groepen engageren zich vrijwillig om zich te verdiepen in de geschiedenis en het erfgoed van hun groep of een thema.
Dit kan bijvoorbeeld naar aanleiding van een jubileum.

Meer info op:
www.antwerpen.be/stadskronieken

auteurs

Deze kroniek is de vrucht van groepswerk door het burgerinitiatief ‘Struikelstenen in Deurne’. De zeven auteurs waren verrast door de omvang van de Jodenvervolging in Deurne.
Ze vinden de herinnering aan die geschiedenis belangrijk. In 2021 legden ze struikelstenen in het noorden, het centrum en het zuiden van het district. Datzelfde jaar kwam ook deze Stadskroniek uit.